

MAECO 2.4 M

एम. ए. अर्थशास्त्र
सत्र - II

**(राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार
सुधारित अभ्यासक्रम)**

औद्योगिक अर्थव्यवस्था - II

प्राध्यापक रविद्र द. कुलकर्णी

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अजय भामरे

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक शिवाजी सरगर

संचालक,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

**प्रकल्प समन्वयक
व संपादक**

: **डॉ. राजश्री पंडित**
सहाय्यक प्राध्यापक आणि सहाय्यक संचालक
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक

: **डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक

: **प्रा. शुभांगी वर्तक**
रामनिरंजन झुनझुनवाला महाविद्यालय,
घाटकोपर (प.), मुंबई

: **डॉ. राजश्री पंडित**
सहाय्यक प्राध्यापक आणि सहाय्यक संचालक
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

मार्च २०२५, मुद्रण - १, ISBN-978-93-6728-840-5

प्रकाशक

: संचालक, दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१)	औद्योगिक वित्त	०१
२)	आर्थिक विश्लेषण आणि सुदृढता	२८
३)	भारतातील औद्योगिक वाढ	४७
४)	जागतिकीकरण, नवीन उद्योग आणि पायाभूत सुविधा	५९

† † † †

Name of the Course
INDUSTRIAL ECONOMICS -II

Semester-II

Credit-2

Module 1: Industrial Finance

(Lectures 15)

Sources of Finance: Internal and External, Role, Nature, Volume, and Types of Institutional Finance: IFCI, IDBI, IRCI, SFC, SIDC, And SIDBI, Commercial Banks. External commercial Borrowing, Financial statements: Balance sheet, Profit & Loss account. Assessment of financial soundness.

Module 2: Industrial Growth in India

(Lectures 15)

Industrial Policies of 1948, 1977, and 1991. Recent trends in Indian industrial growth after 1991, Industrial imbalance: Causes and Measures, Need for Balanced Regional Development in India. Impact of WTO on Indian industries. The emergence of new industries in the era of globalization. Infrastructure for industrial development. Overview and Growth of the Service Sector in India.

References:

1. Ahluwalia I. J.-Industrial Growth In India – Stagnation Since the Mid Sixties- Oxford University Press, Delhi, 1985.
2. Hay J. and Morris D. J. – Industrial Economics – Theory and Evidence, Oxford University Press (Latest Edition)
3. Martin Stephen, Industrial Economics – Economic Analysis and Public Policy, Macmillan Publishing Company, New York, (Latest Edition)
4. Mookharji Dilip (Eds), Indian Industry – Policies and Performance, Oxford University Press, Delhi, 1998.
5. Pandey I. M. –Financial Management, Vikas Pub. House Pvt. Ltd., New Delhi, 2000.
6. Mohanty Binod (eds.) –Economic Development Perspectives, Vol. 3, Public Enterprises and Performance – Common Wealth Publication New Delhi, 1998.
7. Desai, S.S.M. and N. Bhalariao (2010), Industrial Economy of India, Himalaya Publishing House.
8. Barthwal, R.R. (2011), Industrial Economics: An Introductory Textbook, New Age International Publishers.
9. Industrial Economics, A K Sharma; Anmol Publications.
10. Jyotsna and Narayan B. (1990), “Performance Appraisal of PEs in India: A Conceptual Approach”, in Public Enterprises in India - Principles and Performance, Ed. Srivastav V.K.L., Chug Publications, Allahabad.

औद्योगिक वित्त

उद्योगांसाठी वित्त स्रोत आणि प्रकार

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ परिचय
- १.२ औद्योगिक वित्त स्रोत
- १.३ औद्योगिक वित्ताची भूमिका
- १.४ औद्योगिक वित्ताचे स्वरूप
- १.५ भारतातील औद्योगिक वित्त प्रमाण
- १.६ संस्थात्मक वित्त
- १.७ सारांश
- १.८ प्रश्न
- १.९ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- औद्योगिक वित्त संकल्पना समजून घेणे.
- औद्योगिक वित्त स्रोत ओळखणे.
- औद्योगिक वित्ताच्या भूमिकेचे परीक्षण करणे.
- औद्योगिक वित्ताचे स्वरूप शोधणे.
- भारतातील औद्योगिक वित्ताच्या परिमाणाचे मूल्यांकन करणे
- संस्थात्मक वित्ताची कार्ये समजून घेणे आणि IFCI, IDBI, IRCI, SFC आणि SIDC सारख्या प्रमुख वित्तीय संस्थांच्या औद्योगिक वित्त पुरवठ्यातील भूमिकेबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे.
- संस्थात्मक वित्ताच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.

१.१ परिचय

वित्त हे उद्योगाचे जीवन रक्त (जीवनावश्यक घटक) म्हणून योग्यरित्या वर्णन केले गेले आहे उत्पादन आणि विपणन आयोजित करण्यासाठी वास्तविक संसाधनांची जमवाजमव करण्यासाठी ही एक पूर्व शर्त आहे. उद्योगांच्या सुरळीत कामकाजासाठी आणि त्यांच्या विस्तारासाठी पुरेशा वित्तपुरवठ्याची तरतूद मूलभूत महत्वाची आहे.

वित्त ही उद्योगाची जीवनशक्ती मानली जाते. पुरेशा वित्तपुरवठा झाल्याशिवाय औद्योगिक विकास अजिबात शक्य नाही. पुरेशा वित्तपुरवठ्याअभावी भारतातील औद्योगिक विकासाला महत्वाचे स्थान व आकार मिळू शकला नाही. उद्योगांना त्यांच्या स्थिर भांडवली खर्चाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यांच्या खेळत्या भांडवलाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अल्प-मुदतीचे, मध्यम-मुदतीचे आणि दीर्घकालीन वित्त आवश्यक असतात.

१.२ औद्योगिक वित्त स्रोत

औद्योगिक वित्त हा औद्योगिक व्यवसायांना त्यांच्या उत्पादन प्रक्रिया आणि क्रियाकलापांची स्थापना, विस्तार किंवा संचालन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या निधीचा संदर्भ देते. हे वित्तपुरवठा विविध स्रोतांकडून मिळू शकतो आणि त्याचे व्यापकपणे अंतर्गत आणि बाह्य स्रोतांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

औद्योगिक वित्ताचे अंतर्गत स्रोत

अंतर्गत वित्त ही औद्योगिक अर्थशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना आहे, कारण ती वाढ, गुंतवणूक आणि दैनंदिन क्रियाकलापांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी कंपन्या त्यांच्या कामकाजामधून निधी कसा निर्माण करतात आणि वापरतात यावर प्रकाश टाकतात. हे स्वावलंबन बाह्य कर्ज किंवा इक्विटीवरील अवलंबित्व कमी करते, ज्यामुळे ते निधीचा एक किफायतशीर आणि स्थिर स्रोत बनते. औद्योगिक संदर्भात स्पष्ट केलेले अंतर्गत वित्ताचे मुख्य स्रोत येथे आहेत:

Internal Sources of Industrial Finance

१. राखून ठेवलेली कमाई/मिळकत (Retained Earnings)

औद्योगिक कंपन्यांमध्ये, राखून ठेवलेली कमाई लाभांश म्हणून वितरीत करण्याऐवजी व्यवसायात पुन्हा गुंतवलेल्या नफ्याचे प्रतिनिधित्व करते. हे फंड अनेकदा भांडवल-केंद्रित प्रकल्पांसाठी वापरले जातात, जसे की नवीन यंत्रसामग्री स्थापित करणे, उत्पादन क्षमता वाढवणे किंवा **R&D** मध्ये (संशोधन आणि विकास) गुंतवणूक करणे.

a) फायदे: राखून ठेवलेली कमाई हा कमी खर्चाचा वित्त स्रोत आहे, कारण त्यांना व्याज देयके किंवा मालकी कमी करण्याची आवश्यकता नसते. आर्थिक स्वातंत्र्य राखण्यासाठी आणि तांत्रिक सुधारणा किंवा कार्यक्षमता सुधारणांमध्ये पुन्हा गुंतवणूक करू पाहणाऱ्या औद्योगिक कंपन्यांसाठी ते महत्त्वपूर्ण आहेत.

b) तोटे: राखून ठेवलेल्या कमाईची उपलब्धता फर्मच्या नफ्याद्वारे मर्यादित आहे. उत्पादनासारख्या उच्च भांडवलाची आवश्यकता असलेल्या उद्योगांना, राखून ठेवलेली कमाई मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुकीसाठी अपुरी वाटू शकते.

2. घसारा निधी (Depreciation Funds)

यंत्रसामग्री, साधने किंवा औद्योगिक प्लांट्स यांसारख्या ठराविक मालमत्तेची कालांतराने झीज होऊन घसारा होतो. घसारा साठी बाजूला ठेवलेला निधी अनेकदा कालबाह्य उपकरणे बदलण्यासाठी किंवा उत्पादन प्रक्रियांचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी पुन्हा गुंतवला जातो.

a) फायदे: ज्या उद्योगांमध्ये यंत्रसामग्री आणि उपकरणे महत्त्वाची असतात, तेथे घसारा निधी बाह्य कर्जावर अवलंबून न राहता मालमत्ता बदलण्यासाठी अंतर्गत वित्ताचा सातत्यपूर्ण स्रोत प्रदान करतो.

b) तोटे: व्युत्पन्न केलेला निधी उच्च-किमतीच्या औद्योगिक प्रकल्पांसाठी आवश्यक असलेल्या गुंतवणुकीच्या प्रमाणाशी जुळत नाही, भांडवल-केंद्रित उद्योगांमध्ये त्यांची प्रभावीता मर्यादित करते.

3) अकार्यक्षम मालमत्ता किंवा अनावश्यक मालमत्तेची विक्री (Sale of Non-Performing or Redundant Assets)

औद्योगिक कंपन्या जुन्या किंवा कमी वापरात नसलेल्या मालमत्तेची विक्री करू शकतात, जसे की कालबाह्य यंत्रसामग्री, अतिरिक्त जमीन, किंवा वापरात नसलेल्या सुविधा, मुख्य कार्यामध्ये पुनर्गुंतवणुकीसाठी संसाधने मुक्त करण्यासाठी.

a) फायदे: मालमत्तेची विक्री केल्याने तात्काळ तरलता निर्माण होऊ शकते, जी विशेषतः रोख प्रवाहाच्या आव्हानांना तोंड देत असलेल्या किंवा उच्च-परताव्याच्या प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करू पाहणाऱ्या औद्योगिक कंपन्यांसाठी उपयुक्त आहे.

b) तोटे: उत्पादक मालमत्तेची विक्री फर्मची परिचालन क्षमता आणि दीर्घकालीन वाढीची क्षमता कमी करू शकते, विशेषतः ज्या उद्योगांमध्ये स्थिर मालमत्ता उत्पादन आणि कार्यक्षमतेमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

4. कार्यरत/ कार्यकारी/ खेळते भांडवल व्यवस्थापन (Working Capital Management)

कार्यरत भांडवलाचे कार्यक्षम व्यवस्थापन-जसे की निधी/मालसाठा (inventory) पातळी अनुकूल / शक्य तीतके प्रभावी (optimize) करणे, प्राप्य रकमेला गती देणे आणि देय देयांमध्ये विलंब करणे – कार्यरत गरजा किंवा लहान-गुंतवणुकीसाठी निधी मुक्त करू शकतात. औद्योगिक कंपन्यांसाठी, यामध्ये उत्पादन चक्र आणि पुरवठा साखळी प्रक्रिया सुव्यवस्थित करणे समाविष्ट आहे.

a) फायदे: हा दृष्टीकोन लवचिकता प्रदान करतो आणि अल्पकालीन तरलता सुधारतो, ज्यामुळे कंपन्यांना कर्ज न घेता तात्काळ आर्थिक आवश्यकता व्यवस्थापित करता येते.

b) तोटे: खराब कार्यरत भांडवल व्यवस्थापन उत्पादन वेळापत्रकात व्यत्यय आणू शकते आणि पुरवठादारांशी संबंध ताणू शकतात, विशेषतः वेळेवर कच्च्या मालाची खरेदी आणि वितरण यावर अवलंबून असलेल्या उद्योगांमध्ये.

औद्योगिक वित्ताचे बाह्य स्रोत (External Sources of Industrial Finance)

ज्या कंपन्यांना विस्तार, तांत्रिक सुधारणा आणि कार्यरत (operational) स्थिरतेसाठी महत्त्वपूर्ण निधीची आवश्यकता असते त्यांच्यासाठी औद्योगिक वित्ताचे बाह्य स्रोत आवश्यक आहेत. हे निधी कंपनीच्या बाहेरील स्रोतांकडून मिळवले जातात आणि भांडवल-केंद्रित असलेल्या उद्योगांना समर्थन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. खाली प्रत्येक स्रोताचे तपशीलवार स्पष्टीकरण आहे:

1. समभाग भांडवल (Equity Capital)

समभाग भांडवल म्हणजे एखाद्या फर्मने गुंतवणूकदारांना भाग -भांडवल (shares) जारी करून उभारलेल्या निधीचा संदर्भ. या प्रकारच्या निधीमुळे कंपनीला व्यवसायात भागधारकांना मालकी हक्क देऊन भरीव भांडवल मिळवता येते.

a. आर्थिक भूमिका: औद्योगिक कंपन्यांसाठी समभाग भांडवल महत्त्वपूर्ण आहे कारण ते दीर्घकालीन, जोखीम पत्करणारे निधी प्रदान करते ज्याची परतफेड करण्याची आवश्यकता नाही. हे मोठ्या प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी किंवा नवीन बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी एक आदर्श पर्याय बनवते.

b. फायदे: भाग-भांडवल वित्त पुरवठा (equity financing) फायदेशीर आहे कारण त्याला परतफेड किंवा व्याज भरण्याची आवश्यकता नाही, ज्यामुळे कंपनीवरील आर्थिक ताण कमी होतो. हे गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास वाढविण्यात आणि फर्मची बाजारातील प्रतिष्ठा सुधारण्यात देखील मदत करते.

c. तोटे: भाग-भांडवल जारी केल्याने मालकी कमी होते, कारण कंपनीच्या निर्णयांमध्ये भागधारकांचा सहभाग असतो. भागधारकांना त्यांच्या गुंतवणुकीवर लाभांश आणि परतावा मिळण्याची अपेक्षा असते, ज्यामुळे कंपनीच्या दीर्घकालीन धोरणांवर परिणाम होऊ शकतो.

2. कर्ज वित्तपुरवठा (Debt Financing)

कर्ज वित्तपुरवठ्यामध्ये बँकांकडून निधी उधार घेणे, रोखे (bonds) जारी करणे किंवा कर्ज घेणे यांचा समावेश होतो. यंत्रसामग्री खरेदी करणे, पायाभूत सुविधा निर्माण करणे किंवा कार्याचे आधुनिकीकरण करणे यासारख्या निश्चित भांडवली गुंतवणुकीला वित्तपुरवठा करण्यासाठी औद्योगिक कंपन्यांद्वारे वापरली जाणारी ही सर्वात सामान्य पद्धत आहे.

a. आर्थिक भूमिका: कर्ज वित्त पुरवठा व्याज भूती (पेमेंटच्या) कर वजावटीचा लाभ घेत असताना कंपन्यांना भरीव निधी उपलब्ध करून देऊन औद्योगिक क्षेत्राला समर्थन देते.

b. फायदे: कर्ज परतफेडीची अंदाजे रचना देते, ज्यामुळे कंपन्यांना त्यांच्या रोख प्रवाहाची प्रभावीपणे योजना करता येते. भाग भांडावलाच्या विपरीत, कर्जामुळे कंपनीची मालकी कमी होत नाही.

c. तोटे: उधार निधीमुळे फर्मसाठी आर्थिक जोखीम वाढते, विशेषतः आर्थिक मंदीच्या काळात. जर फर्मला महसुलाच्या आव्हानांचा सामना करावा लागला तर व्याज आणि मुद्दल परतफेडीची निश्चित जबाबदारी एक ओझे बनू शकते.

3. औद्योगिक विकास बँका आणि वित्तीय संस्था (Industrial Development Banks and Financial Institutions)

भारतीय औद्योगिक विकास बँक (Industrial Development Bank of India (IDBI)), भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (Small Industries Development Bank of India (SIDBI)), आणि भारतीय औद्योगिक वित्त निगम (Industrial Finance Corporation of India (IFCI)) यासारख्या विशेष बँका आणि संस्था उद्योगांना दीर्घकालीन निधी पुरवतात. या संस्था विशेषतः औद्योगिक कंपन्यांची पूर्तता करतात, त्यांना मोठ्या प्रकल्पांसाठी कर्ज सुविधा देतात.

a. आर्थिक भूमिका: या संस्था उद्योगांना, विशेषतः अविकसित प्रदेशांमध्ये किंवा उच्च भांडवलाची आवश्यकता असलेल्या क्षेत्रांमध्ये परवडणारी पत पुरवून औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

b. फायदे: विकास बँकांचे कर्ज कमी व्याजदरासह आणि परतफेडीच्या अधिक अटींसह येतात. याव्यतिरिक्त, या संस्था अनेकदा कंपन्यांना तांत्रिक सहाय्य आणि सल्लागार सेवा प्रदान करतात.

c. तोटे: या संस्थांकडून कर्ज मिळविण्याची प्रक्रिया नोकरशाही आणि वेळखाऊ असू शकते, ज्यामध्ये बऱ्याचदा कठोर पात्रता आणि प्रकल्प मूल्यांकन निकषांचा समावेश असतो.

4. साहसी उद्यम भांडवल (Venture Capital)

साहसी उद्यम भांडवल म्हणजे संभाव्य उच्च परताव्याच्या बदल्यात उच्च जोखीम घेण्यास इच्छुक असलेल्या गुंतवणूकदारांद्वारे प्रदान केलेल्या निधीचा संदर्भ. या प्रकारचा वित्तपुरवठा विशेषतः स्टार्टअप किंवा नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान किंवा उत्पादने सादर करणाऱ्या उद्योगांसाठी सामान्य आहे.

a. आर्थिक भूमिका: उद्यम भांडवल उच्च क्षमता असलेल्या परंतु महत्त्वपूर्ण अनिश्चितता असलेल्या प्रकल्पांना निधी देऊन औद्योगिक नवकल्पना आणि वाढीला चालना देते, जसे की प्रगत उत्पादन किंवा नूतनीकरणक्षम ऊर्जा.

b. फायदे: आर्थिक संसाधनाव्यतिरिक्त, उद्यम भांडवलदार अनेकदा धोरणात्मक मार्गदर्शन, बाजार कनेक्शन आणि व्यवस्थापकीय कौशल्य प्रदान करतात.

c. तोटे: उद्यम भांडवलदार सामान्यतः उच्च परतावा आणि व्यावसायिक निर्णयांवर लक्षणीय नियंत्रणाची मागणी करतात, जे कंपनीच्या दीर्घकालीन औद्योगिक उद्दिष्टांशी संरेखित होऊ शकत नाहीत.

5. थेट विदेशी गुंतवणूक / परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment (FDI))

परकीय थेट गुंतवणुकीत परदेशी कंपन्या किंवा व्यक्तींनी देशांतर्गत उद्योगांमध्ये केलेली गुंतवणूक समाविष्ट असते. थेट विदेशी गुंतवणूक/ परकीय थेट गुंतवणूक विद्यमान कंपन्यांमधील इक्विटी स्टॉक / भाग घेण्याचे किंवा यजमान देशात नवीन औद्योगिक सुविधा स्थापन करण्याचे स्वरूप घेऊ शकते.

a. आर्थिक भूमिका: FDI हे प्रगत तंत्रज्ञान, व्यवस्थापकीय कौशल्य आणि देशांतर्गत उद्योगांना जागतिक पुरवठा साखळीमध्ये एकत्रित करण्यात मदत करते, ज्यामुळे त्यांची स्पर्धात्मकता वाढते.

b. फायदे: एफडीआय कंपनीच्या कर्जाचा बोजा न वाढवता भरीव आर्थिक संसाधने आणते. हे रोजगार निर्मिती आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये देखील योगदान देते.

c. तोटे: एफडीआयवर जास्त अवलंबून राहिल्याने देशांतर्गत उद्योगांवर परकीय नियंत्रण, नफा परत करणे आणि यजमान देशासाठी आर्थिक लाभ कमी होऊ शकतो.

6. व्यावसायिक बँका (Commercial Banks)

व्यावसायिक बँका औद्योगिक कंपन्यांना त्यांच्या खेळत्या भांडवलाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी किंवा दैनंदिन कामकाजासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी अल्प ते मध्यम मुदतीची कर्जे देतात. तरलता राखण्यासाठी आणि पुरवठा साखळीच्या मागण्या व्यवस्थापित करण्यासाठी ही कर्जे महत्त्वपूर्ण आहेत.

a. आर्थिक भूमिका: वेळेवर पतपुरवठा करून, व्यावसायिक बँका उत्पादन आणि पुरवठा साखळीतील व्यत्यय रोखून औद्योगिक कामकाज सुरळीतपणे चालतील याची खात्री करतात.

b. फायदे: व्यापारी बँकांचे कर्ज रक्कम आणि परतफेडीच्या वेळापत्रकानुसार लवचिक असतात. ते लहान आणि मोठ्या औद्योगिक कंपन्यांसाठी प्रवेशयोग्य आहेत.

c. तोटे: उच्च व्याज दर आणि कठोर संपार्श्विक आवश्यकता क्रेडिटवर प्रवेश मर्यादित करू शकतात, विशेषतः लघु उद्योगांसाठी किंवा कमकुवत आर्थिक स्थिती असलेल्यांसाठी.

7. बाह्य रोखे आणि कर्जरोखे (External Bonds and Debentures)

औद्योगिक कंपन्या सार्वजनिक किंवा संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना रोखे आणि डिबेंचर्स जारी करून निधी उभारू शकतात. ही साधने सामान्यतः मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक

प्रकल्पांना किंवा पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी वापरली जातात.

औद्योगिक वित्त
उद्योगांसाठी वित्त स्रोत आणि
प्रकार

a. आर्थिक भूमिका: बॉण्ड्स आणि डिबेंचर सार्वजनिक बचत एकत्रित करतात आणि त्यांना औद्योगिक गुंतवणुकीत वाहतात, एकूण आर्थिक वाढीस हातभार लावतात.

b. फायदे: ते कंपन्यांना मालकी कमी न करता मोठ्या प्रमाणात निधी मिळवण्याची परवानगी देतात.

c. तोटे: बॉण्ड्स आणि डिबेंचर्सवरील निश्चित व्याज देयके आर्थिक दायित्वे निर्माण करतात, ज्यामुळे कमी उत्पन्नाच्या काळात फर्मच्या रोख प्रवाहावर ताण येऊ शकतो.

औद्योगिक वित्ताचे अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही स्रोत व्यवसायांच्या विकासात आणि टिकाव्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अंतर्गत स्रोतांना त्यांच्या किफायतशीरतेसाठी आणि कमी जोखमीसाठी प्राधान्य दिले जाते, तर बाह्य स्रोत, जरी जास्त खर्चिक आणि काहीवेळा धोकादायक असले तरी, मोठ्या गुंतवणुकीसाठी किंवा जलद विस्तारासाठी आवश्यक भांडवल पुरवतात. वित्तपुरवठ्याचे योग्य मिश्रण कंपनीची आर्थिक स्थिती, वाढीची शक्यता आणि जोखीम घेण्याची क्षमता यावर अवलंबून असते.

१.३ औद्योगिक वित्ताची भूमिका (Role of industrial finance)

औद्योगिक व्यवसायांची वाढ, विकास आणि टिकाऊपणा यामध्ये औद्योगिक वित्त महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. नवीन व्यवसाय उभारणे, कार्याचा / ऑपरेशन्सचा विस्तार करणे, तंत्रज्ञान उन्नतीकरण / अद्ययावत करणे आणि दैनंदिन कामकाज व्यवस्थापित करणे यासारख्या क्रियाकलापांमध्ये गुंतण्यासाठी कंपन्यांना आवश्यक भांडवल पुरवते. औद्योगिक वित्ताची भूमिका खालील प्रकारे समजू शकते:

१. व्यवसायाच्या विस्ताराची सुविधा (Facilitates Business Expansion):

औद्योगिक वित्त व्यवसायांना उत्पादन क्षमता वाढवून, नवीन बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करून किंवा उत्पादनांच्या श्रेणींमध्ये विविधता आणून त्यांचे कार्य वाढवण्यास सक्षम करते. पुरेशा निधीशिवाय, कंपन्यांना बाजारपेठेत मापन, नवनिर्मिती किंवा प्रभावीपणे स्पर्धा करण्यासाठी संघर्ष करावा लागू शकतो. एखाद्या उत्पादन कंपनीला नवीन संयंत्र (प्लांट) तयार करण्यासाठी किंवा उत्पादन क्षमता वाढवण्यासाठी मोठ्या यंत्रसामग्रीमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी औद्योगिक वित्त आवश्यक असू शकते.

२. कार्यरत भांडवलाच्या गरजांचे समर्थन करते (Supports Working Capital Requirements):

व्यवसायाच्या सुरळीत दैनंदिन कामकाजासाठी पुरेसे खेळते भांडवल आवश्यक आहे. यात कच्चा माल, कामगार खर्च, अतिरिक्त/ओव्हरहेड आणि देय खाती यासारख्या खर्चाचा समावेश आहे. औद्योगिक वित्त कंपन्यांना या अल्पकालीन निधी आवश्यकता व्यवस्थापित करण्यात मदत करते. कार्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि रोख प्रवाहातील व्यत्यय टाळण्यासाठी पुरेसे खेळते भांडवल राखण्यासाठी व्यवसाय व्यापार वित्त किंवा अल्पकालीन कर्ज मिळवू शकतो.

3. तांत्रिक सुधारणा आणि नवकल्पना यांना चालना (Drives Technological Upgradation and Innovation): उद्योग कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी, खर्च कमी करण्यासाठी आणि त्यांच्या वस्तूंमध्ये नाविन्यता आणण्यासाठी. उत्पादनांच्या कार्यात नाविन्य आणण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानावर अधिकाधिक अवलंबून आहेत. औद्योगिक वित्त संशोधन आणि विकास (R&D), नवीन तंत्रज्ञान संपादन आणि स्वयंचलनामधील गुंतवणूक सुलभ करते, ज्यामुळे कंपन्यांना स्पर्धात्मक राहण्यास मदत होते. ऑटोमोटिव्ह क्षेत्रातील कंपनीला विद्युत वाहन तंत्रज्ञान किंवा प्रगत उत्पादन प्रक्रियांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी निधीची आवश्यकता असू शकते.

4. दीर्घकालीन वाढीसाठी भांडवली गुंतवणूक सुनिश्चित करते (Ensures Capital Investment for Long-term Growth): यंत्रसामग्री, वनस्पती पायाभूत सुविधा आणि जमीन खरेदी यांसारख्या मोठ्या गुंतवणुकीसाठी अनेकदा दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता असते. औद्योगिक वित्त व्यवसायांना या प्रकारच्या भांडवली गुंतवणुकी सुरक्षित करण्याची परवानगी देते, जी शाश्वत वाढीसाठी आवश्यक आहे. कापड कंपनीला नवीन कारखाना घेण्यासाठी, प्रगत विणकाम यंत्रे खरेदी करण्यासाठी किंवा पुरवठा साखळी रस्सद (logistics) सुधारण्यासाठी औद्योगिक वित्त आवश्यक असू शकते.

5. आर्थिक स्थिरता आणि तरलता सुधारते (Improves Financial Stability and Liquidity): योग्य औद्योगिक वित्त व्यवस्थापन हे सुनिश्चित करते की कंपनी कर्ज आणि इक्विटी दरम्यान योग्य संतुलन राखते, जे तिच्या भांडवलाची किंमत इष्टतम (सर्वात जास्त अनुकूल) करण्यात आणि तरलता व्यवस्थापित करण्यात मदत करू शकते. मजबूत आर्थिक स्थिती राखून, कंपन्या आर्थिक संकट टाळू शकतात. इक्विटी वित्त आणि दीर्घकालीन कर्ज यांचे निरोगी मिश्रण असलेली कंपनी आर्थिक मंदीचे हवामान आणि मंद विक्री कालावधीत तरलतेचे संकट टाळू शकते.

6. कर्ज आणि इक्विटी व्यवस्थापनाचे समर्थन करते (Supports Debt and Equity Management): औद्योगिक वित्त व्यवसायांना त्यांचे कर्ज (कर्ज, बॉण्ड) आणि इक्विटी (शेअर) भांडवल व्यवस्थापित करण्यात मदत करते. कर्ज आणि इक्विटी यांचे समतोल मिश्रण भांडवलाची किंमत कमी करू शकते आणि वित्तपुरवठा स्रोतांवर जास्त अवलंबून राहणे टाळू शकते. ही आर्थिक रचना गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास आणि व्यवसायाची दिरंगाई राखण्यासाठी महत्वाची आहे. एखादी उद्योगसंस्था बॉण्ड्स जारी करू शकते किंवा मोठ्या प्रकल्पांना निधी देण्यासाठी कर्ज घेऊ शकते तसेच इक्विटी देखील वाढवू शकते जेणेकरून जास्त कर्ज घेण्याचा खर्च टाळण्यासाठी.

7. रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देत (Promotes Employment Generation): उद्योगांची स्थापना आणि विस्तारासाठी वित्तपुरवठा करून, औद्योगिक वित्त अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यास मदत करते. नवीन कारखाने, उत्पादन संस्था/युनिट किंवा तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक केल्याने अनेकदा कुशल कामगार, मजूर आणि प्रशासकीय कर्मचारी नियुक्त केले जातात. जेव्हा नवीन उत्पादन प्रकल्पांना वित्तपुरवठा केला जातो आणि त्याची स्थापना केली जाते, तेव्हा ते स्थानिक क्षेत्रात शेकडो किंवा हजारो नोकऱ्या निर्माण करू शकतात.

8. स्पर्धात्मकता आणि बाजारपेठेतील स्थिती सुधारते (Improves Competitiveness and Market Position) : पुरेशा वित्तपुरवठ्याचा प्रवेश कंपनीला तिची उत्पादने, विपणन आणि वितरण जाळं यांची पातळी उंचावण्यासाठी/ त्यात वाढ (अपग्रेड) करण्यासाठी गुंतवणूक करण्यास सक्षम करते. हे व्यवसायांना त्यांची बाजारपेठेतील स्पर्धात्मक स्थिती राखण्यास किंवा सुधारण्यास मदत करते. स्पर्धात्मक उद्योगातील कंपनी तिचा बाजारातील हिस्सा मजबूत करण्यासाठी जाहिरात मोहिमेसाठी किंवा प्रचारात्मक क्रियाकलापांना निधी देण्यासाठी औद्योगिक वित्त वापरू शकते.

9. बाह्य गुंतवणुकीला आकर्षित करते (Attracts External Investment): चांगल्या औद्योगिक वित्त पद्धती असलेल्या कंपन्या साहसी उद्यम भांडवलदार, खाजगी इक्विटी कंपन्या किंवा लोकांकडून स्टॉक ऑफरिंगद्वारे गुंतवणूक आकर्षित करण्याची अधिक शक्यता असते. योग्य आर्थिक व्यवस्थापनामुळे बाह्य गुंतवणूकदारांमध्ये विश्वास निर्माण होतो. तंत्रज्ञान उद्योगातील स्टार्टअप वास्तववादी आर्थिक अंदाजांद्वारे समर्थित एक ठोस व्यवसाय योजना सादर करून उद्यम भांडवल निधी सुरक्षित करू शकतो.

10. जोखीम व्यवस्थापन आणि कमी करण्यात मदत (Helps in Risk Management and Mitigation): औद्योगिक वित्त कंपन्यांना वित्त किंवा विम्यामध्ये प्रवेश करून अनिश्चिततेसाठी योजना करण्यास सक्षम करते. चलनातील चढउतार, व्याजदरातील बदल किंवा वस्तू किमतीतील अस्थिरतेशी संबंधित आर्थिक जोखीम व्यवस्थापित करण्यातही हे मदत करते. आंतरराष्ट्रीय उत्पादन कंपनी विविध देशांमधून कच्चा माल आयात करताना चलन जोखीम कमी करण्यासाठी व्दैध व्यवहार रक्षण (hedging) सारख्या आर्थिक साधनांचा वापर करू शकते.

11. नियामक आणि अनुपालन आवश्यकतांचे समर्थन करते (Supports Regulatory and Compliance Requirement): पुरेशा औद्योगिक वित्त हे सुनिश्चित करते की कंपनी नियामक आवश्यकता, पर्यावरणीय मानके (standards) आणि इतर अनुपालन-संबंधित जबाबदाऱ्या पूर्ण करू शकतात, विशेषतः मोठ्या प्रमाणावर नियमन केलेल्या क्षेत्रांमध्ये. रासायनिक उत्पादन कंपनीला स्वच्छ उत्पादन तंत्रज्ञान किंवा पर्यावरणीय अनुपालन उपायांमध्ये गुंतवणूक करण्याची आवश्यकता असू शकते, ज्यासाठी औद्योगिक वित्त आवश्यक आहे.

12. उद्योग प्रशासन आणि पारदर्शकता वाढवते (Enhances Corporate Governance and Transparency): मजबूत कॉर्पोरेट प्रशासन राखण्यासाठी औद्योगिक वित्ताचे प्रभावी व्यवस्थापन महत्वाचे आहे. वित्त संधी या प्रवेश व्यवसायांना लेखापरीक्षा/आर्थिक व्यवहार तपासणी (audit), आर्थिक नियंत्रणे आणि पारदर्शकता यामध्ये गुंतवणूक करण्यास अनुमती देतो, गुंतवणूकदार, कर्मचारी आणि नियामकांसह भागधारकांसह विश्वास निर्माण करतो. वित्तपुरवठा गांभीर्याने घेणारी कंपनी योग्य लेखा प्रणाली आणि स्वतंत्र आर्थिक व्यवहार तपासणीमध्ये गुंतवणूक करेल, तिच्या आर्थिक विवरणांमध्ये पारदर्शकता सुनिश्चित करेल.

13. आर्थिक वाढीला हातभार लावतो (Contributes to Economic Growth): मोठ्या प्रमाणावर, औद्योगिक वित्त राष्ट्रीय आणि जागतिक आर्थिक विकासात महत्वाची

भूमिका बजावते. औद्योगिक क्षेत्रांची वाढ सुलभ करून, ते सकल/स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन(GDP) वाढ, सुधारित पायाभूत सुविधा आणि वाढीव निर्यातीत योगदान देते. जो देश आपल्या औद्योगिक क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) आकर्षित करतो तो आर्थिक विकास, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि तांत्रिक प्रगतीमध्ये वाढ करू शकतो.

औद्योगिक व्यवसायांच्या स्थिरतेसाठी आणि वाढीसाठी औद्योगिक वित्त महत्त्वपूर्ण आहे. हे दैनंदिन कामकाजापासून ते दीर्घकालीन विस्तार योजनांपर्यंत अनेक प्रकारच्या क्रियाकलापांना समर्थन देते, ज्यामुळे व्यवसाय स्पर्धात्मक आणि सतत बदलणाऱ्या वातावरणात भरभराट होऊ शकतात. भांडवलाच्या अंतर्गत किंवा बाह्य स्रोतांद्वारे असो, औद्योगिक वित्त कंपन्यांना त्यांच्या निधीची आवश्यकता पूर्ण करण्यास, जोखीम व्यवस्थापित करण्यास आणि त्यांच्या वाढीची क्षमता वाढविण्यास सक्षम करते.

१.४ औद्योगिक वित्ताचे स्वरूप (Nature of Industrial Finance)

औद्योगिक वित्त म्हणजे उद्योगांना व्यवसाय सुरू करणे, त्यांच्या कार्याचा विस्तार करणे, तंत्रज्ञान अपग्रेड करणे आणि दैनंदिन क्रियाकलाप व्यवस्थापित करणे यासारख्या विविध कारणांसाठी आवश्यक असलेल्या निधीचा संदर्भ आहे. उद्योगांना कार्यक्षमतेने चालवणे आणि आर्थिक वाढीसाठी योगदान देणे महत्वाचे आहे. औद्योगिक वित्ताचे स्वरूप खालीलप्रमाणे वर्णन केले जाऊ शकते:

१. दीर्घकालीन वित्त (Long-Term Finance):

जमीन, इमारती आणि यंत्रसामग्री यांसारख्या मालमत्ता संपादन करण्यासाठी दीर्घकालीन वित्त वापरले जाते. हे फंड बहुधा इक्विटी भांडवल , बॉण्ड जारी करणे किंवा औद्योगिक विकास बँकांकडून घेतलेल्या कर्जातून येतात. मोठ्या प्रमाणावरील प्रकल्पांसाठी हे फायदेशीर आहे जे विस्तारित कालावधीसाठी टिकतात.

२. मध्यम-मुदतीचे वित्त (Medium-Term Finance):

आधुनिकीकरण, तांत्रिक सुधारणा आणि पूर्ण होण्यासाठी काही वर्षे लागणाऱ्या प्रकल्पांसाठी मध्यम-मुदतीचा वित्तपुरवठा आवश्यक आहे. या प्रकारचे वित्त उद्योगांना कार्यक्षमता सुधारण्यास आणि बाजारातील बदलांशी जुळवून घेण्यास मदत करते.

३. अल्पकालीन वित्त (Short-Term Finance)

कच्चा माल खरेदी करणे आणि मजुरी देणे यासारख्या व्यवसायाच्या दैनंदिन कामकाजाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी अल्पकालीन वित्ताचा वापर केला जातो. हे सुरळीत कामकाज सुनिश्चित करते आणि रोख प्रवाह समस्या टाळते.

४. उच्च भांडवलाची तीव्रता (High Capital Intensity)

प्लांट्स उभारणे, यंत्रसामग्री खरेदी करणे आणि प्रगत तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी करणे यावरील उच्च खर्चामुळे औद्योगिक वित्तामध्ये भरीव गुंतवणूक समाविष्ट असते. यामुळे विविध आणि पुरेशा निधी स्रोतांमध्ये प्रवेश करणे उद्योगांसाठी महत्वाचे आहे.

5. जोखीम आणि परतावा (Risk and Return)

बाजारातील चढउतार, स्पर्धा आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे औद्योगिक वित्तामध्ये महत्त्वपूर्ण जोखीम असते. गुंतवणूकदार आणि सावकार लाभांश किंवा व्याज देयके यासारख्या जोखमीच्या प्रमाणात परताव्याची अपेक्षा करतात.

6. वित्तीय संस्थांची भूमिका (Role of Financial Institutions)

SIDBI, IFCI आणि **NABARD** सारख्या वित्तीय संस्था उद्योगांना अनुकूल आर्थिक सहाय्य देतात. या संस्था विशेषतः अविकसित प्रदेशांमध्ये, प्रकल्पांना निधी देण्यासाठी आणि औद्योगिक विकासाला पाठिंबा देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

7. आर्थिक वाढीसह एकीकरण (Integration with Economic Growth)

उद्योगांना नोकऱ्या निर्माण करण्यात, उत्पन्न निर्माण करण्यात आणि वस्तूंचे उत्पादन करण्यात मदत करून औद्योगिक वित्त अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. हे उद्योग आणि इतर क्षेत्रांमधील कनेक्शन मजबूत करते, एकूण आर्थिक उत्पादकता वाढवते.

8. लवचिकता आणि नवीनता (Flexibility and Innovation)

बदलत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी आणि जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठी उद्योगांना समर्थन देण्यासाठी औद्योगिक वित्त विकसित होते. उद्यम भांडवल आणि बाह्य व्यावसायिक कर्जे यासारख्या नाविन्यपूर्ण निधी पद्धती उद्योगांना विविध वित्तपुरवठा पर्याय प्रदान करतात.

औद्योगिक वित्ताचे स्वरूप वैविध्यपूर्ण आहे, ज्यामध्ये दीर्घकालीन, मध्यम-मुदतीच्या आणि अल्पकालीन गरजा समाविष्ट आहेत. हे उद्योगांना विकास साधण्यासाठी, कार्याचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी आणि आर्थिक विकासात योगदान देण्यासाठी समर्थन करते. उद्योगांना स्पर्धात्मक राहण्यासाठी आणि गतिमान जागतिक बाजारपेठेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी कार्यक्षम आर्थिक व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

१.५ भारतातील औद्योगिक वित्त प्रमाण (Volume of Industrial Finance in India)

1947 ते 2024 पर्यंत भारतातील औद्योगिक वित्तपुरवठा देशाचा कृषी अर्थव्यवस्थेकडून औद्योगिक आणि सेवा-चालित शक्ती/सामर्थ्यपर्यंतचा प्रवास प्रतिबिंबित करतो. ही कालरेखा सरकारी धोरणे, संस्थात्मक घडामोडी आणि जागतिक आर्थिक कल/झोक यांच्यामुळे औद्योगिक वित्त हा दशकांमध्ये कसा वाढला हे दाखवते.

1. 1947-1960: स्वातंत्र्यानंतरची सुरुवातीची वर्षे

1947 मध्ये स्वातंत्र्यानंतर, भारताचा औद्योगिक वित्त मोठ्या प्रमाणावर पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आणि जड उद्योगांमध्ये स्वावलंबनाला चालना देण्याच्या सरकारी प्रयत्नांमुळे चालला होता. भारतीय औद्योगिक वित्त निगम (Industrial Finance

corporation of India))(**IFCI**) सारख्या संस्थांची स्थापना 1948 मध्ये पोलाद, सिमेंट आणि अवजड यंत्रसामग्री उद्योगांसाठी मुदत कर्ज देण्यासाठी करण्यात आली. राज्य स्तरावर लघु आणि मध्यम उद्योगांना पाठिंबा देण्यासाठी राज्य वित्तीय महामंडळे (**SFCs**) ची स्थापना 1950 च्या सुरुवातीस करण्यात आली. तथापि, या कालावधीत औद्योगिक वित्ताचे प्रमाण तुलनेने कमी होते, जे अविकसित बँकिंग प्रणाली आणि मर्यादित खाजगी क्षेत्राचा सहभाग दर्शवते.

1970-1980: राष्ट्रीयीकरणतर्गत वाढ (1970s-1980s: Growth Under Nationalization)

1969 मध्ये प्रमुख बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाने औद्योगिक वित्त क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण कलाटणी देणारा क्षण म्हणून चिन्हांकित केला गेला. या हालचालीमुळे लघु आणि मध्यम उद्योगांसह प्राधान्य क्षेत्रांना अधिक कर्ज प्रवाहाची परवानगी मिळाली. भारतीय औद्योगिक विकास बँक **Industrial Development bank of India (IDBI)** आणि भारतीय औद्योगिक पत आणि गुंतवणूक निगम (**Industrial Credit and Investment corporation of India**)(**ICICI**) सारख्या विशेष संस्थांनी औद्योगिकीकरणाला चालना देण्यासाठी मध्यम आणि दीर्घकालीन वित्तपुरवठा केला. 1980 च्या दशकापर्यंत, वस्त्रोद्योग, रसायने आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम यांसारख्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करून औद्योगिक वित्तपुरवठा 10,000 कोटी पार केला. या कालावधीत औद्योगिक वाढीस पंचवार्षिक योजनांतर्गत नियोजित गुंतवणुकीचे समर्थन केले गेले, ज्याने अवजड उद्योगांच्या विकासास प्राधान्य दिले.

1990: उदारीकरण आणि आर्थिक सुधारणा (1990s: Liberalization and Economic Reforms)

1991 च्या आर्थिक सुधारणांमुळे भारतातील औद्योगिक वित्त रचनेत मोठा बदल झाला. उदारीकरणाच्या धोरणांनी अर्थव्यवस्थेला खाजगी आणि परकीय गुंतवणुकीसाठी खुले केले, ज्यामुळे वित्ताचे नवीन स्रोत निर्माण झाले. खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि परदेशी बँकांनी बाजारात प्रवेश केला, उद्योगांना अधिक स्पर्धात्मक आणि वैविध्यपूर्ण कर्ज सुविधा प्रदान केल्या. इक्विटी मार्केटने देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली, औद्योगिक कंपन्यांनी सार्वजनिक कार्ये आणि खाजगी प्लेसमेंटद्वारे निधी उभारली. थेट परकीय गुंतवणूक (**FDI**) लक्षणीयरीत्या वाढली आहे, ज्याचा सर्वाधिक फायदा माहिती तंत्रज्ञान (**Information Technology**), दूरसंचार आणि औषधोत्पादनासंबंधीचा (pharmaceuticals) या क्षेत्रांना झाला आहे. दशकाच्या अखेरीस, औद्योगिक वित्ताचे एकूण प्रमाण 1 लाख कोटींहून अधिक झाले.

2000: जागतिकीकरण आणि विस्तार (2000s: Globalization and Expansion)

2000 च्या सुरुवातीच्या काळात जागतिकीकरण आणि पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे वेगाने औद्योगिक वाढ झाली. कॉर्पोरेट बाँड मार्केट हे उद्योगांसाठी दीर्घकालीन निधीचे प्रमुख स्रोत म्हणून उदयास आले. प्रायव्हेट इक्विटी आणि साहसी उद्यम भांडवल कंपन्यांनी माहिती तंत्रज्ञान (आयटी) आणि जैवतंत्रज्ञान (**Biotechnology**) सारख्या

क्षेत्रातील स्टार्टअप्सना वित्तपुरवठा करण्यास सुरुवात केली. महामार्ग, विमानतळ आणि वीज प्रकल्प यासारख्या पायाभूत सुविधा विकास प्रकल्पांना देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय दोन्ही स्रोतांकडून भरीव निधी प्राप्त झाला. 2010 पर्यंत, एकूण औद्योगिक वित्त परिमाण 15 लाख कोटींच्या पुढे गेले होते, जे वित्तपुरवठा पर्यायांचे वैविध्य प्रतिबिंबित करते.

औद्योगिक वित्त
उद्योगांसाठी वित्त स्रोत आणि
प्रकार

5. 2010-वर्तमान: औद्योगिक वित्ताचे नवीन युग (2010-Present: A New Era of Industrial Finance)

गेल्या दशकात, सरकारी धोरणे, तांत्रिक प्रगती आणि परदेशी गुंतवणूक यांच्या एकत्रित परिणामामुळे भारतातील औद्योगिक वित्तपुरवठा मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. 2024 पर्यंत:

- **बँक वित्त:** उद्योगांना थकबाकीदार बँक वित्त अंदाजे 35 लाख कोटींवर पोहोचले आहे. लहान आणि मध्यम उद्योगांवर (SMEs) वाढत्या लक्ष केंद्रित करून सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांचे या जागेवर वर्चस्व कायम आहे.
- **कॉर्पोरेट बाँड मार्केट:** कॉर्पोरेट बाँड मार्केट 80 लाख कोटींहून अधिक वाढले आहे, पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना आणि मोठ्या उद्योगांना आधार देत आहे.
- **इक्विटी फायनान्सिंग:** इक्विटी मार्केट हे औद्योगिक वित्ताचे प्रमुख स्रोत आहेत, कंपन्या IPO आणि फॉलो-ऑन सार्वजनिक ऑफरद्वारे निधी उभारतात.
- **थेट विदेशी गुंतवणूक (FDI):** मेक इन इंडिया आणि उत्पादनाशी संबंधित प्रोत्साहन
- **(प्रोडक्शन-लिंकड इन्सॅटिव्ह (PLI))** योजनांसारख्या उपक्रमांमुळे औद्योगिक क्षेत्रातील वार्षिक FDI आता \$50 अब्ज पेक्षा जास्त आहे.
- **सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक:** औद्योगिक प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी, विशेषत: पायाभूत सुविधा आणि नवीकरणीय ऊर्जेमध्ये सरकार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. 2024-25 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात भांडवली खर्चासाठी 10 लाख कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे, ज्यापैकी बरेचसे औद्योगिक आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निर्देशित केले आहेत.

6. क्षेत्रीय ठळक मुद्दे (Sectoral Highlights):

नूतनीकरणक्षम ऊर्जा, विद्युत वाहने आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यासारख्या नवीन क्षेत्रांसह औद्योगिक वित्ताची रचना कालांतराने बदलली आहे. पोलाद, सिमेंट आणि कापड यांसारखी पारंपारिक क्षेत्रे देखील गुंतवणुकीला आकर्षित करत आहेत परंतु उदयोन्मुख उद्योगांकडून स्पर्धेला सामोरे जावे लागते.

भारतातील औद्योगिक वित्तपुरवठा 1947 मधील माफक पातळीपासून 2024 मध्ये 75 लाख कोटींहून अधिक वेगाने वाढला आहे, ज्यामध्ये बँकवित्त, कॉर्पोरेट बाँड्स, इक्विटी आणि परदेशी गुंतवणूक यांचा समावेश आहे. ही वाढ भारताचे आर्थिक परिवर्तन आणि बदलत्या जागतिक आणि देशांतर्गत परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता दर्शवते. भारतीय रिझर्व्ह बँक, सेबी आणि विशेष विकास बँका यांसारख्या संस्थांनी औद्योगिक वित्त परिसंस्थेला आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

१.६ संस्थात्मक वित्त (INSTITUTIONAL FINANCE)

- a. IFCI.
- b. IDBI
- c. IRCI
- d. SFC
- e. SIDC

a. भारतीय औद्योगिक वित्त निगम

(Industrial Finance corporation of India)(IFCI)

भारतीय औद्योगिक वित्त निगम (IFCI) ची स्थापना स्वातंत्र्यानंतर करण्यात आली. औद्योगिक क्षेत्रातील कारखान्यांना मदत करणे हे भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. हे कारखान्यांना हमी देऊन विविध व्यवसाय कर्ज घेण्यास मदत करते. भारतातील विविध उद्योगांना शक्य तितके बळकट करणे हे या संस्थेचे एकमेव उद्दिष्ट आहे. इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया उद्योगाच्या भूमिकेचा अभ्यास करते आणि त्याचा आपल्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम होईल आणि आपल्या लोकसंख्येचा फायदा होईल; या सर्व संशोधनांनी सकारात्मक परिणाम दिल्यास, आमचे इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (IFCI) कर्ज देईल.

IFCI बँकेचा इतिहास (History of IFCI Bank):

1947 मध्ये स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतीय भांडवली बाजार काहीसे अविकसित होते. भांडवलाची गरज झपाट्याने वाढत होती, तरीही भांडवली स्रोत दुर्मिळ होते. त्या वेळी अस्तित्वात असलेल्या व्यापारी बँका दीर्घकालीन भांडवली मागणी कोणत्याही भरीव पद्धतीने पूर्ण करण्यासाठी चांगल्या स्थितीत नव्हत्या. या पार्श्वभूमीवर प्रतिसाद म्हणून आणि क्षेत्रातील भांडवली गरजांसाठी मागणी-पुरवठ्यातील तफावत भरून काढण्यासाठी IFC कायदा 1948 चा अवलंब करून 1 जुलै 1948 रोजी इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (IFCI) ची निर्मिती करण्यात आली.

IFCI चे पूर्ण रूप म्हणजे इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया, भारताची पहिली विकास वित्तीय संस्था, पायाभूत सुविधा आणि उद्योग विकासाद्वारे आर्थिक वाढीस चालना देण्यासाठी स्थापन करण्यात आली आहे. तेव्हापासून, IFCI ने उत्पादन, पायाभूत सुविधा, सेवा आणि कृषी-संबंधित उद्योगांमधील पुढाकारासाठी अखंड समर्थनाद्वारे अर्थव्यवस्थेत भरीव योगदान दिले आहे. 1991 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण झाल्यानंतर भारतीय भांडवली बाजार आणि वित्तीय प्रणालीमध्ये लक्षणीय बदल झाले. भांडवली बाजारातून थेट निधी उभारणे सुलभ करण्यासाठी IFCI चे संविधान भारतीय कंपनी कायदा, 1956 अंतर्गत वैधानिक महामंडळातून कंपनीत रूपांतरित करण्यात आले. त्यानंतर ऑक्टोबर 1999 मध्ये कंपनीचे नाव बदलून 'IFCI लिमिटेड' असे करण्यात आले.

कार्ये (Functions)

औद्योगिक वित्त
उद्योगांसाठी वित्त स्रोत आणि
प्रकार

1. IFCI बँकेचे मुख्य उद्दिष्ट औद्योगिक आणि उत्पादन उद्योगांना मध्यम-जलद कर्ज आणि प्रगती प्रदान करणे आहे
2. कोणतेही कर्ज करण्यापूर्वी, ते अनेक चलांचा (Variables) विचार करते
3. ते आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील उद्योगाचे महत्त्व, प्रकल्पाची एकूण किंमत आणि अखेरीस, सेवा कार्यप्रदर्शन आणि प्रशासन यावर संशोधन करतात.
4. वरील घटकांचे परिणाम समाधानकारक असल्यास, IFCI कर्ज मंजूर करेल
5. IFCI बँक बाजारात या कंपन्यांच्या डिबेंचरमध्ये देखील गुंतवणूक करू शकते
6. IFCI बँक देखील या औद्योगिक उपक्रमांच्या कर्जाचा आधार घेते
7. जेव्हा एखादी कंपनी शेअर्स किंवा डिबेंचर जारी करते तेव्हा इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया सिक्युरिटीज अंडरराइट ((रोखे इ.) ठराविक मुदतीनंतर विकले जाणार नाहीत ते विकत घेण्याची हमी घेणे) करणे निवडू शकते.
8. हे परदेशी बँकांकडून परकीय चलनात घेतलेल्या कर्जावर स्थगित प्रदान/पेमेंट देखील सुनिश्चित करते
9. संबंधित सेवा आणि व्यापारी बँकिंग विभाग, The Allied Services and Merchant Banking Department हा एक वेगळा विभाग आहे. ते भांडवल पुनर्रचना, कर्ज सिंडिकेशन, विलीनीकरण आणि अधिग्रहण यासह समस्या हाताळतात
10. इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाने औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी तीन सहाय्यक कंपन्यांना प्रोत्साहन दिले आहे: IFCI Financial Services Ltd, IFCI Insurance and Services Ltd.
11. या तीन कंपन्यांचे संचालन आणि नियमन यासाठी जबाबदार आहे

IFCI ची आर्थिक उत्पादने (Financial Products of IFCI)

a. कर्जाशी संबंधित उत्पादने (Products Related to Loans)

इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया ही देशातील पहिली वित्तीय संस्था होती, ज्याची स्थापना औद्योगिक क्षेत्राच्या कायमस्वरूपी आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी 1 जुलै 1948 रोजी वाढीच्या उद्देशाने करण्यात आली होती. **IFCI** बँक ही भारतीय उद्योगाची पुनर्रचना, व्यापार सुलभीकरण, व्यापार उदारीकरण आणि इतर व्यावसायिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि बाजार-अनुकूल कार्यासह प्रगतीशील उद्योगांना चालना देण्यामागे एक प्रेरक शक्ती आहे.

b. वित्त संबंधित प्रकल्प (Projects related to Finance)

IFCI बँक तज्ञ विविध स्तरावरील प्रकल्पांच्या वाढत्या आणि वैविध्यपूर्ण मागणीला संबोधित करण्यासाठी वैयक्तिक बँकिंग उपाय प्रदान करू शकतात - ग्रीनफिल्ड, पूर्वीचे औद्योगिक, विविधीकरण आणि विद्यमान पायाभूत सुविधा आणि उत्पादन प्रकल्पांचे आधुनिकीकरण - त्यांच्या क्षेत्रीय गतिशीलतेच्या सखोल जाणिवेमुळे.

महामार्ग, ऊर्जा, अक्षय उर्जा, तेल आणि वायू, बंदरे, दूरसंचार, विमान, मूलभूत धातू, स्थावर मिल्कत (**real estate**), औषधसंबंधी (फार्मास्युटिकल्स), मुक्त ऋण विद्युत्कणांचे शास्त्र, (इलेक्ट्रॉनिक्स), कापड (टेक्सटाइल्स), स्मार्ट शहरे 9 सिटीज) आणि शहरी पायाभूत सुविधा आणि इतर प्रकल्प वित्त क्षेत्रामध्ये समाविष्ट आहेत.

c. कॉर्पोरेट वित्तावरील प्रकल्प

IFCI बँक लहान, मध्यम आकाराच्या आणि मोठ्या कंपन्यांसह अनेक ग्राहकांना सेवा देते. शेअर्सवरील कर्ज, ताळेबंद निधी (बॅलन्स शीट फंडिंग), भाडेपट्टी (लीज भाडे) सवलत (लीज रेंटल डिस्काउंटिंग), दीर्घकालीन कार्यरत भांडवल आवश्यकता प्रवर्तक निधी, भांडवली खर्च आणि आवर्ती देखभाल **Capex** द्वारे, **IFCI** कॉर्पोरेट वित्तामध्ये आर्थिक समाधान प्रदान करते.

निष्कर्ष

इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (**IFCI**) ही स्वातंत्र्यानंतर सरकारची पहिली वित्तीय संस्था होती. **IFCI** ची स्थापना करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट देशाच्या उत्पादन आणि औद्योगिक क्षेत्रांना दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करणे हे होते. **IFCI** चे प्राथमिक भागधारक **IDBI**, अनुसूचित बँका, विमा उद्योग आणि सहकारी बँका आहेत. **IFCI** चे अधिकृत भांडवल 250 कोटी आहे आणि गरज पडल्यास ती वाढवण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे. भारतीय इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशनने गेल्या काही दशकांमध्ये आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासात भरीव योगदान दिले आहे. आमच्या औद्योगिक क्षेत्राचा विस्तार, आधुनिकीकरण आणि वाढ यासाठीही ते जबाबदार आहे.

b. भारतीय औद्योगिक विकास बँक (Industrial Development Bank of India (IDBI))

एक भारतीय वित्तीय विकास संस्था आणि तिच्या उपकंपन्या औद्योगिक क्षेत्रात सतत आर्थिक सहाय्य प्रदान करून स्वतःचा विकास करतात. हे त्याच्या कार्याद्वारे कॉर्पोरेट प्रशासनामध्ये एक मानकचिन्ह (बेंचमार्क) धारण करते.

IDBI ही भारतीय खाजगी क्षेत्रातील बँक आहे जी आर्थिक आणि बँकिंग सेवा प्रदान करते. त्याची स्थापना 1964 मध्ये झाली आणि औद्योगिक क्षेत्रांना आर्थिक सहाय्य दिले. **IDBI** ही विकास वित्तीय संस्था आहे. ही आयुर्विमा महामंडळची (लाइफ इन्शुरन्स कॉर्पोरेशनचा उपकंपनी आहे आणि स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (**SIDBI**) ही **IDBI** ची उपकंपनी आहे. 2005 मध्ये. **IDBI** चे **IDBI** बँकेत विलीनीकरण करण्यात आले आणि

सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था म्हणून वर्गीकरण करण्यात आले. तथापि, 2019 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ती खाजगी बँक म्हणून वर्गीकृत केली. स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया, भारतीय राष्ट्रीय शेअर बाजार (नॅशनल स्टॉक एक्स्चेंज ऑफ इंडिया), एक्झिम बँक इत्यादीसारख्या अनेक राष्ट्रीय वित्तीय संस्था **IDBI** मध्ये त्यांचे मूळ शोधतात.

औद्योगिक वित्त
उद्योगांसाठी वित्त स्रोत आणि
प्रकार

IDBI चा इतिहास

विकास बँकिंगचा इतिहास 1930 मधील महामंदी आणि दुसऱ्या महायुद्धात सापडतो. विनाशामुळे झालेल्या नुकसानीमुळे पुनर्बांधणीची मागणी निर्माण झाली, ज्यामुळे राष्ट्रीय संस्थांची स्थापना झाली. औद्योगिक आणि कृषी क्षेत्रातील आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी **IDBI, NABARD, NHB** आणि **SIDBI** सारख्या विशेष वित्तीय संस्थांची स्थापना करण्यात आली. 1964 मध्ये **IDBI** ही **RBI** ची पूर्ण मालकीची उपकंपनी होती, परंतु 1976 मध्ये तिचा कार्यभार केंद्र सरकारने ताब्यात घेतला. आणि यासह, **IDBI** ही औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी आर्थिक क्रियाकलापांचे समन्वय साधणारी प्रमुख संस्था बनली.

उद्दिष्टे (Objectives)

IDBI च्या उद्दिष्टांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

1. **ICICI, LIC**, इत्यादी वित्तीय संस्थांच्या क्रियाकलापांचे समन्वय, पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण
2. इतर वित्तीय संस्थांसाठी संसाधने गोळा करणे आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे
3. औद्योगिक वाढ वाढवण्यासाठी प्रमुख उद्योगांचे नियोजन आणि प्रोत्साहन
4. राष्ट्रीय प्राधान्यक्रमांचे पालन करणारी प्रणाली तयार करणे.

कार्ये (Functions)

भारतातील औद्योगिक विकासाला व्यापक स्तरावर उत्प्रेरित करण्यासाठी सुधारणापूर्व काळात **IDBI** ने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडियाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

1. औद्योगिक रचनेतील अंतर भरून काढण्यासाठी उद्योगांना प्रोत्साहन आणि विकास करणे हे **IDBI** ची महत्त्वपूर्ण कार्ये आहेत.
2. औद्योगिक विकासासाठी नवीन प्रकल्प तयार करणे आणि तयार करणे हे **IDBI** द्वारे केले जाणारे एक महत्वाचे कार्य आहे
3. गुंतागुंत समजून घेण्यासाठी आणि औद्योगिक वाढीसाठी योगदान देण्यासाठी बाजार आणि गुंतवणूक, सर्वेक्षण आणि अभ्यास यावर संशोधन
5. उद्योगांशी संबंधित असलेले शेअर्स खरेदी करणे

6. इतर वित्तीय संस्थांद्वारे केलेल्या क्रियाकलापांचे समन्वय
7. उद्योगांच्या विस्तारासाठी तांत्रिक आणि प्रशासकीय सहाय्याचा विस्तार
8. इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (IFCI), सिव्हरिटीज अँड फ्युचर्स कमिशन (SFC) आणि भारत सरकारने मंजूर केलेल्या इतर वित्तीय संस्थांना पुनर्वित्त सुविधा प्रदान करणे
9. IDBI परदेशी चलन सेवांना देखील मदत करते. चलनांची खरेदी, देशाबाहेर ठेवी, अदलाबदल इत्यादी देखील त्याचद्वारे सुलभ आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion)

आयडीबीआयची भूमिका सल्लामसलत, व्यापारी क्रियाकलाप आणि विश्वस्तपद (ट्रस्टीशीप) गुंतवणूकींमध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. आधुनिकीकरण योजना, उपकरणे वित्त योजना आणि तांत्रिक विकास योजनांद्वारे प्रकल्प कर्जामध्ये थेट औद्योगिक सहाय्य प्रदान केले गेले. अलिकडच्या वर्षात मागासलेले भाग आणि लघुउद्योगांना IDBI ने दिलेला पाठिंबा पाहिला आहे. निधी आणि फी-आधारित सेवांची संपूर्ण प्रणाली वित्त आणि सल्लागारांच्या गरजा पूर्ण करते. इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया ही जगातील दहावी सर्वात मोठी विकास बँक आहे.

c. भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण महामंडळ

Industrial Reconstruction Corporation of India (IRCI)

भारतातील आजारी आणि आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत असलेल्या औद्योगिक घटकांना आधार देण्यासाठी आणि त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी १९७१ मध्ये एक विशेष वित्तीय संस्था म्हणून भारतीय औद्योगिक पुनर्रचना महामंडळ (IRCI) ची स्थापना करण्यात आली. तेल संकट आणि मंद औद्योगिक वाढ यासारख्या आर्थिक आव्हानांच्या काळात औद्योगिक स्थिरता राखण्याच्या सरकारच्या प्रयत्नांमध्ये त्याची स्थापना एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरली. आर्थिक विकासासाठी, रोजगार टिकवून ठेवण्यासाठी आणि उत्पादन क्षमता राखण्यासाठी महत्वाच्या असलेल्या उद्योगांची पुनर्रचना करण्यात IRCI ने महत्वाची भूमिका बजावली.

इतिहास (History)

१९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला भारतातील आजारी औद्योगिक युनिट्सच्या वाढत्या संख्येमुळे आयआरसीआयची स्थापना झाली.

१९७१: आयआरसीआयची स्थापना क्षेत्रातील अडचणीत असलेल्या औद्योगिक युनिट्सची ओळख पटवणे, त्यांना पाठिंबा देणे आणि त्यांचे पुनरुज्जीवन करणे या प्राथमिक आदेशासह करण्यात आली.

१९८४: व्यापक व्याप्तीची गरज ओळखून, आयआरसीआयची पुनर्रचना इंडस्ट्रियल रिकन्स्ट्रक्शन बँक ऑफ इंडिया (आयआरबीआय) म्हणून करण्यात आली, ज्यामध्ये पूर्ण विकासात्मक वित्तीय संस्था म्हणून काम करण्यासाठी वाढीव अधिकार देण्यात आले.

१९९७: आयआरबीआयचे रूपांतर इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया (आयआयबीआय) मध्ये करण्यात आले, ज्याने औद्योगिक विकासासाठी विविध वित्तीय सेवांवर लक्ष केंद्रित केले.

औद्योगिक वित्त
उद्योगांसाठी वित्त स्रोत आणि
प्रकार

सुरुवातीच्या यशानंतरही, आयआयबीआयला बाजारातील स्पर्धा आणि बदलत्या आर्थिक धोरणांमुळे अखेर आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे त्याची घसरण झाली.

उद्दिष्टे (Objectives)

आयआरसीआयची प्राथमिक उद्दिष्टे समाविष्ट होती:

१. **आजारी घटकांना पुनरुज्जीवित करणे:** आर्थिक आणि ऑपरेशनल सहाय्य देऊन अर्थव्यवस्थेसाठी महत्वाच्या औद्योगिक घटकांस बंद होण्यापासून रोखणे.
२. **रोजगाराचे जतन करणे:** आर्थिक संकटाचा सामना करणाऱ्या उद्योगांमधील नोकऱ्यांचे रक्षण करणे, त्यांची पुनर्प्राप्ती आणि वाढ सक्षम करणे.
३. **औद्योगिक वाढीला पाठिंबा देणे:** प्रमुख उद्योगांचे सतत कामकाज सुनिश्चित करून भारताच्या एकूण औद्योगिक विकासात योगदान देणे.
४. **स्पर्धात्मकता सुधारणे:** आधुनिक तंत्रज्ञान आणि कार्यक्षम व्यवस्थापन पद्धतींचा अवलंब करण्यात उद्योगांना मदत करणे.
५. **प्रादेशिक विकासाला प्रोत्साहन देणे:** कमी विकसित प्रदेशांमधील उद्योगांना पाठिंबा देणे, संतुलित आर्थिक वाढीला हातभार लावणे.

भारतीय औद्योगिक पुनर्रचना महामंडळ (IRCI) ची कार्ये (Functions of Industrial Reconstruction Corporation of India (IRCI))

१. आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे:

आयआरसीआय औद्योगिक घटकांना त्यांच्या तात्काळ आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन कर्जे देते. ते विद्यमान कर्जांची पुनर्रचना देखील करते आणि त्यांच्या पुनरुज्जीवनास सुलभ करण्यासाठी आर्थिक पॅकेजेस (संकुल/लाभ) तयार करते.

२. आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन:

आयआरसीआय औद्योगिक संकटाची कारणे ओळखते आणि संघर्ष करणाऱ्या घटकांचे आर्थिक आणि कार्यरत आरोग्य पुनर्संचयित करण्यासाठी उपाययोजना अंमलात आणते.

३. व्यवस्थापकीय आणि तांत्रिक कार्यक्षमतेला समर्थन देणे:

उद्योग आधुनिक तंत्रज्ञान आणि किफायतशीर प्रक्रियांचा अवलंब करतात याची खात्री करून, व्यवस्थापन पद्धती आणि कार्यरत कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी तज्ञ सल्ला आणि संसाधने प्रदान करते.

४. मालमत्ता पुनर्बाधणीत सहभागी व्हा:

औद्योगिक घटकांची व्यवहार्यता वाढविण्यासाठी आयआरसीआय संकटग्रस्त मालमत्ता मिळवते आणि त्यांचे व्यवस्थापन करते. आवश्यकतेनुसार ते मालकी पुनर्रचना, विलीनीकरण किंवा अधिग्रहण सुलभ करते.

५. प्रादेशिक विकासाला प्रोत्साहन द्या:

प्रादेशिक विकास संतुलित करणे आणि असमानता कमी करणे या उद्देशाने ते आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत प्रदेशांमधील उद्योगांना मदत करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

६. वित्तीय आणि सरकारी संस्थांशी सहकार्य करा:

औद्योगिक पुनरुज्जीवनासाठी संसाधने, कौशल्ये आणि धोरणे एकत्रित करण्यासाठी आयआरसीआय बँका, वित्तीय संस्था आणि सरकारी संस्थांशी जवळून काम करते.

७. रोजगार टिकवून ठेवण्यास प्रोत्साहन द्या:

पुनर्वसन प्रयत्नांद्वारे, आयआरसीआय हे सुनिश्चित करते की संघर्ष करणाऱ्या उद्योगांमधील नोकऱ्या जतन केल्या जातील, ज्यामुळे औद्योगिक संकटाचा सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम कमी होईल.

निष्कर्ष (Conclusion)

आयआरसीआय ही भारताच्या औद्योगिक धोरणात्मक क्षेत्रात एक महत्वाची संस्था होती, जी स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीच्या दशकांमध्ये औद्योगिक आजाराच्या गंभीर आव्हानाला तोंड देत होती. आयआरबीआय आणि नंतर आयआयबीआयमध्ये तिचे रूपांतर बदलत्या आर्थिक परिस्थितीशी जुळवून घेण्याच्या प्रयत्नांना प्रतिबिंबित करत असले तरी, भारताच्या औद्योगिक क्षेत्राच्या स्थिरीकरणावर त्याचा परिणाम महत्वाचा राहिला आहे. आयआरसीआयने औद्योगिक विकासाला पाठिंबा देण्यासाठी आणि आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी भविष्यातील संस्था आणि धोरणांचा पाया रचला. गतिमान आर्थिक वातावरणात क्षेत्र-विशिष्ट आव्हानांना तोंड देण्यासाठी संस्थात्मक यंत्रणेचे महत्त्व अधोरेखित करते.

d. ड. राज्य वित्तीय महामंडळे (SFCs)

State Financial Corporations (SFCs)

प्रस्तावना (Introduction)

राज्य वित्तीय महामंडळे (SFCs) ही राज्य वित्तीय महामंडळे कायदा, १९५१ अंतर्गत स्थापन केलेल्या विशेष वित्तीय संस्था आहेत, ज्या राज्यातील लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या (SMEs) वाढीला चालना देण्यासाठी आहेत. या संस्था उद्योगांना मध्यम आणि दीर्घकालीन आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात, विशेषतः अशा भागात ज्या भागात पारंपारिक व्यावसायिक बँकांकडून पुरेसा वित्तपुरवठा उपलब्ध नाही.

उद्योजकतेला चालना देऊन आणि मागास आणि अविकसित भागातील उद्योगांना आर्थिक सहाय्य देऊन प्रादेशिक विकास आणि औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी एसएफसी भारताच्या धोरणाचा एक भाग आहेत.

औद्योगिक वित्त
उद्योगांसाठी वित्त स्रोत आणि
प्रकार

इतिहास (History)

भारतातील राज्य वित्तीय महामंडळांनी (SFCs) औद्योगिक विकासात, विशेषतः लघु आणि मध्यम उद्योगांमध्ये (SMEs) महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

१. स्वातंत्र्यानंतरचा उदय:

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्यानंतर, SMEs ला संस्थात्मक वित्तपुरवठा करून त्यांना पाठिंबा देण्याची गरज निर्माण झाली. यामुळे या उद्योगांना सेवा देण्यासाठी SFCs ची निर्मिती झाली.

२. राज्य वित्तीय महामंडळ कायदा, १९५१ लागू करणे:

राज्य वित्तीय महामंडळ कायदा, १९५१ ने SFCs स्थापन करण्यासाठी कायदेशीर चौकट प्रदान केली, ज्यामुळे राज्य सरकारांना त्यांच्या प्रदेशात औद्योगिक विकासाचा चालना देण्यासाठी सक्षम केले गेले.

३. १९५० आणि १९६० च्या दशकातील वाढ:

लघु उद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यात एसएफसींनी महत्वाची भूमिका बजावली, भारताच्या सुरुवातीच्या औद्योगिकीकरणात आणि रोजगार निर्मितीत योगदान दिले, विशेषतः अविकसित भागात.

४. १९७० आणि १९८० च्या दशकातील आव्हाने:

एसएफसींना अकार्यक्षम व्यवस्थापन आणि कर्ज थकबाकी यासारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागला, तरीही व्यावसायिक बँकांनी दुर्लक्षित केलेल्या उद्योगांना पाठिंबा देणे सुरुच ठेवले.

५. १९९० च्या दशकातील सुधारणा:

आर्थिक उदारीकरणानंतर, एसएफसींना वाढत्या स्पर्धेचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे सरकारी सुधारणांना त्यांची कार्यक्षमता सुधारण्यास आणि विकसित होत असलेल्या औद्योगिक परिदृश्याशी जुळवून घेण्यास प्रवृत्त केले गेले.

६. आधुनिकीकरण २००० नंतर:

एसएफसींचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञान आणि सुधारित प्रशासन संरचना सादर करण्यात आल्या. त्यांनी मेक इन इंडिया आणि एमएसएमई सारख्या उपक्रमांना पाठिंबा देण्याकडे लक्ष केंद्रित केले.

७. सध्याची भूमिका:

आज, एसएफसी उद्योजकता वाढविण्यासाठी आणि लघु उद्योगांना पाठिंबा देण्यासाठी, विशेषतः ग्रामीण आणि अविकसित भागात संतुलित आर्थिक विकासात योगदान देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.

उद्दिष्टे (Objectives)

१. प्रादेशिक औद्योगिकीकरणाला चालना देणे: राज्यातील अविकसित आणि मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये औद्योगिक विकासाला पाठिंबा देणे.
२. लघु आणि मध्यम उद्योगांना पाठिंबा देणे: व्यावसायिक बँकांकडून अनेकदा कमी सेवा मिळणाऱ्या लघु आणि मध्यम उद्योगांना मध्यम आणि दीर्घकालीन आर्थिक मदत देणे.
३. उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे: आर्थिक सहाय्य आणि तांत्रिक मार्गदर्शन देऊन नवीन उद्योजकांच्या वाढीस मदत करणे.
४. रोजगार वाढवणे: प्रदेशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात योगदान देणाऱ्या, लक्षणीय रोजगार संधी निर्माण करणाऱ्या उद्योगांना मदत करणे.
५. मागास क्षेत्रांना बळकटी देणे: मागास भागात कार्यरत असलेल्या उद्योगांवर लक्ष केंद्रित करणे, ज्यामुळे प्रादेशिक असमानता कमी होण्यास मदत होते.

एसएफसीची कार्ये (Functions of SFCs)

राज्य वित्त महामंडळांची विविध महत्त्वाची कार्ये अशी आहेत:

१. एसएफसी जमीन, बांधकाम, उपकरणे आणि यंत्रसामग्री यासारख्या स्थिर मालमत्तेचे वित्तपुरवठा करतात.
२. एसएफसी अशा औद्योगिक कंपन्यांना मदत करतात ज्यांचे पेड-अप भांडवल आणि राखीव रक्कम ३ कोटी रुपयांपेक्षा कमी आहे (किंवा केंद्र सरकारने ठरवलेली मर्यादा जास्त आहे).
३. एसएफसी नवीन औद्योगिक युनिट्सच्या स्टॉक, शेअर्स, डिबेंचर आणि इतर साधनांची हमी देतात.
४. एसएफसी शेड्यूल्ड बँका, औद्योगिक उपक्रम आणि राज्य सहकारी बँकांना हमी कर्ज देतात ज्यांनी भांडवली बाजारात निधी उभारला आहे. कर्जे २० वर्षात देय असतात आणि एसएफसीद्वारे हमी दिली जातात.
५. एसएफसी इतर वित्तीय संस्थांकडून २० लाख रुपयांपर्यंतच्या मुदत कर्जाचे पुनर्वित्त देखील करतात.
६. एसएफसी लघु आणि मध्यम उद्योगांना प्लांट आणि मशिनरी, उपकरणे, साधने इत्यादींच्या खरेदीसाठी कर्ज देऊन मदत करतात.

७. एसएफसी लघु आणि मध्यम उद्योगांना उद्यम भांडवल निधी देखील देतात.
८. एसएफसी पुनर्वसनाच्या उद्देशाने आजारी घटकांना (units) मुदत कर्ज देतात.
९. एसएफसी औद्योगिक वसाहती स्थापन करणे, पायाभूत सुविधा प्रदान करणे इत्यादी विकासात्मक उपक्रम देखील हाती घेतात.

भारतातील एसएफसीच्या समस्या (Problems of SFCs in India)

अलिकडच्या काळात एसएफसी अनेक समस्यांनी त्रस्त आहेत, ज्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत त्यांची भूमिका घसरत आहे. एसएफसींना भेडसावणाऱ्या काही प्रमुख समस्या आहेत:

१. एसएफसीकडे अकार्यक्षम मालमत्ता (Non performing assets) (एनपीए) चे प्रमाण जास्त आहे, ज्यामुळे त्यांचे भांडवल कमी झाले आहे.
२. एसएफसी भांडवल ओतण्यासाठी राज्य सरकारवर खूप अवलंबून आहेत, जे बहुतेकदा त्वरित येत नाही.
३. अलिकडच्या आर्थिक मंदीचा एसएफसींना मोठा फटका बसला आहे, कारण त्यांचे बरेच कर्जदार छोटे व्यवसाय आणि शेतकरी आहेत ज्यांना मंदीचा प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.
४. एसएफसींना एनबीएफसी आणि मायक्रोफायनान्स संस्थांसारख्या नवीन खेळाडूंकडूनही स्पर्धेचा सामना करावा लागत आहे, जे लहान व्यवसाय आणि शेतकऱ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अधिक सुसज्ज आहेत.
५. याचा परिणाम म्हणून, भारतातील बहुतेक एसएफसी जागतिक बँक आणि डब्ल्यूटीओ नियमांशी जोडलेले आहेत. अशा प्रकारे या संघटनांच्या निवडी त्यांच्या करारांमुळे जागतिक बँक आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) धोरणांमुळे प्रभावित होतात. जागतिक बँकेचा भारतावर खूप प्रभाव आहे कारण तो जगातील सर्वात मोठा विकास वित्तपुरवठादार आहे. तो सहजपणे आपल्या कल्पना अंमलात आणण्यासाठी दबाव आणू शकतो. याचा भारतातील लघु उद्योगावरही हानिकारक परिणाम होऊ शकतो.

e. राज्य औद्योगिक विकास महामंडळे (State Industrial Development Corporations) (SIDCs)

परिचय (Introduction)

राज्य औद्योगिक विकास महामंडळे (SIDCs) ही भारतातील सरकारी मालकीची महामंडळे आहेत जी राज्य पातळीवर औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी आणि सुलभ करण्यासाठी स्थापन केली जातात. गुंतवणूक आकर्षित करणे, आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आणि संतुलित प्रादेशिक औद्योगिकीकरण सुनिश्चित करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे. **SIDCs** औद्योगिक पायाभूत सुविधा विकसित करण्यावर, लघु आणि मध्यम उद्योगांना (**SMEs**) समर्थन देण्यावर आणि उद्योजकतेला चालना देण्यावर लक्ष केंद्रित

करतात. ते राज्य सरकारे आणि खाजगी क्षेत्रामधील पूल म्हणून काम करतात, आर्थिक विकासाला चालना देतात आणि प्रादेशिक असमानता कमी करतात.

इतिहास (History)

१. १९६० आणि १९७० च्या दशकात स्थापना: १९६० आणि १९७० च्या दशकात भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर औद्योगिक धोरणाचा भाग म्हणून SIDC ची स्थापना करण्यात आली. सरकारने प्रादेशिक विकासाची गरज ओळखली आणि औद्योगिक केंद्रे निर्माण करण्यासाठी आणि अविकसित क्षेत्रांना आधार देण्यासाठी या महामंडळांची स्थापना केली.
२. नियोजन काळात भूमिका: SIDC भारताच्या पंचवार्षिक योजनांच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत होते, मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये औद्योगिक विकास आणि रोजगाराच्या संधी सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित करत होते. औद्योगिक धोरणे प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी त्यांनी केंद्र आणि राज्य सरकारांशी सहकार्य केले.
३. लघु आणि मध्यम उद्योगांना (SMEs) पाठिंबा: गेल्या काही वर्षांत, SIDCs ने आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्य देऊन SMEs च्या वाढीवर लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली, कारण हे उद्योग रोजगार निर्माण करण्यात आणि प्रादेशिक अर्थव्यवस्था वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत होते.
४. उदारीकरणाच्या युगातील आव्हाने: १९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे SIDCs साठी नवीन आव्हाने आली, कारण खाजगी खेळाडू आणि परदेशी गुंतवणूक औद्योगिक क्षेत्रात वर्चस्व गाजवू लागल्या. अनेक SIDCs अकार्यक्षमता, आधुनिकीकरणाचा अभाव आणि आर्थिक अडचणींशी झुंजत होत्या, ज्यामुळे सुधारणा आणि पुनर्रचना सुरू झाल्या.
५. आधुनिकीकरण आणि नवीन भूमिका: अलिकडच्या दशकांमध्ये, SIDCs ने पायाभूत सुविधा विकास, औद्योगिक वसाहतींवर लक्ष केंद्रित करून आणि आयटी, जैवतंत्रज्ञान आणि अक्षय ऊर्जा यासारख्या क्षेत्रांना प्रोत्साहन देऊन बदलत्या आर्थिक परिदृश्याशी जुळवून घेतले आहे.

उद्दिष्टे (Objectives) :

SIDCs ची प्राथमिक उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. प्रादेशिक औद्योगिकीकरणाला चालना देणे:

SIDCs ची उद्दिष्टे अविकसित आणि मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये औद्योगिक विकासाला चालना देणे, प्रादेशिक आर्थिक असमानता कमी करणे आहे.

२. औद्योगिक पायाभूत सुविधा निर्माण करणे:

उद्योग आणि गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी या कंपन्या औद्योगिक उद्याने, इस्टेट्स आणि क्लस्टर्स विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

३. गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे:

SIDCs प्रोत्साहन, आर्थिक सहाय्य आणि गुंतवणूकदार-अनुकूल वातावरण प्रदान करून देशांतर्गत आणि परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्याचे काम करतात.

४. लघु आणि मध्यम उद्योगांना (SMEs) समर्थन देणे:

ते लघु आणि मध्यम उद्योगांना आर्थिक सहाय्य, तांत्रिक मार्गदर्शन आणि विपणन समर्थन प्रदान करतात.

५. उद्योजकता सुलभ करणे:

SIDCs स्टार्टअप्सना समर्थन देऊन, प्रशिक्षण कार्यक्रम देऊन आणि आर्थिक संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करून उद्योजकतेला प्रोत्साहन देतात.

कार्ये (Functions)

१. औद्योगिक पायाभूत सुविधांचा विकास:

एसआयडीसी रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा आणि कचरा व्यवस्थापन प्रणाली यासारख्या आवश्यक सुविधांनी सुसज्ज औद्योगिक वसाहती, उद्याने आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रे (एसईझेड) स्थापन करतात.

२. आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे:

एसआयडीसी औद्योगिक युनिट्सना कामकाजाची स्थापना, विस्तार किंवा आधुनिकीकरण करण्यासाठी मध्यम आणि दीर्घकालीन कर्ज देतात. ते खेळते भांडवल आणि इतर आर्थिक संसाधनांमध्ये प्रवेश देखील सुलभ करतात.

३. औद्योगिक वाढीला चालना देणे:

हे कॉर्पोरेशन उत्पादन, तंत्रज्ञान आणि कृषी-आधारित उद्योगांसारख्या क्षेत्रात गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देऊन वाढीसाठी संभाव्य उद्योग आणि क्षेत्रे ओळखतात.

४. स्टार्टअप्स आणि एसएमईना समर्थन देणे:

एसआयडीसी लघु आणि मध्यम उद्योगांना आर्थिक मदत, बाजार दुवे आणि स्पर्धात्मकता सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमांसह अनुकूलित समर्थन देतात.

५. सरकारी आणि खाजगी क्षेत्राशी सहयोग करणे:

एसआयडीसी राज्य सरकारे आणि खाजगी गुंतवणूकदारांमध्ये मध्यस्थ म्हणून काम करतात, औद्योगिक धोरणे आणि कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करतात.

६. गुंतवणूक आकर्षित करणे:

ते गुंतवणूक शिखर परिषदा आयोजित करतात, आर्थिक प्रोत्साहन देतात आणि गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी राज्याच्या औद्योगिक क्षमतेला प्रोत्साहन देतात.

७. आजारी युनिट्सचे पुनर्वसन:

नोकऱ्या आणि प्रादेशिक अर्थव्यवस्थांचे संरक्षण करण्यासाठी आजारी औद्योगिक युनिट्सचे पुनरुज्जीवन आणि पुनर्वसन करण्यासाठी SIDC उपाययोजना करतात.

८. निर्यात-केंद्रित युनिट्सना प्रोत्साहन देणे:

ते जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि मदत देऊन निर्यातीवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या उद्योगांना समर्थन देतात.

निष्कर्ष (Conclusion)

राज्य औद्योगिक विकास महामंडळे (SIDCs) औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी, विशेषतः भारतातील अविकसित प्रदेशांमध्ये, महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. पायाभूत सुविधा विकास, आर्थिक सहाय्य आणि उद्योजकतेवर लक्ष केंद्रित करून, त्यांनी देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. उदारीकरणादरम्यान आव्हानांना तोंड देत असतानाही, SIDCs उद्योन्मुख उद्योगांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी विकसित झाले आहेत. त्यांचे प्रशासन, आर्थिक क्षमता आणि तांत्रिक क्षमता मजबूत केल्याने SIDCs भारताच्या औद्योगिक विकास धोरणात महत्त्वाची भूमिका बजावत राहतील याची खात्री होईल.

१.७ सारांश (Summary)

या प्रकरणात औद्योगिक वित्तपुरवठ्याची सखोल समज दिली आहे, ज्यामध्ये अंतर्गत आणि बाह्य पर्यायांसह त्याचे विविध स्रोत समाविष्ट आहेत आणि भारतातील औद्योगिक विकासाला पाठिंबा देण्यात त्यांची भूमिका, स्वरूप आणि आकारमान यावर भर देण्यात आला आहे. उद्योगांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यात संस्थात्मक वित्त, विशेषतः IFCI, IDBI, IRCI, SFC, SIDC, SIDBI आणि व्यावसायिक बँका यासारख्या संस्थांचे महत्त्वपूर्ण योगदान अधोरेखित केले आहे. या प्रकरणात या संस्थांनी अनुकूलित आर्थिक उपाय प्रदान करून औद्योगिक विकासाला कसे सुलभ केले आहे, ज्यामुळे आर्थिक प्रगतीला चालना मिळते आणि सर्व क्षेत्रांमध्ये शाश्वत विकासाला चालना मिळते हे अधोरेखित केले आहे.

१.८ प्रश्न (Questions)

१. औद्योगिक वित्त म्हणजे काय आणि ते आर्थिक विकासासाठी का आवश्यक आहे?
२. भारतातील औद्योगिक वित्तपुरवठ्याच्या प्रमुख घटकांची चर्चा करा.
३. औद्योगिक वित्तपुरवठ्याचे अंतर्गत आणि बाह्य स्रोत कोणते आहेत?
४. औद्योगिक वित्तपुरवठ्याची भूमिका लिहा.
५. भारतातील औद्योगिक वित्तपुरवठ्याच्या प्रमाणातील ट्रेंडची चर्चा करा.
६. खालील संस्थांची उद्दिष्टे आणि कार्ये स्पष्ट करा:
अ. आयएफसीआय
ब. आयडीबीआय

१.१ REFERENCES

1. Dhingra, I. C. (2018). Indian Economy. Sultan Chand & Sons.
2. Misra, S. K., & Puri, V. K. (2022). Indian Economy: Its Development Experience. Himalaya Publishing House.
3. Industrial Development Bank of India (IDBI). (2020). Annual Report 2019–2020. Retrieved from <https://www.idbibank.in>
4. Reserve Bank of India (RBI). (2021). Report on Trends and Progress of Banking in India 2020–2021. Retrieved from <https://www.rbi.org.in>
5. Reddy, Y. V. (2019). Financial sector reforms in India: Policies and performance analysis. Economic and Political Weekly, 34(10), 1234–1245.
6. Singh, C., & Ghosh, A. (2020). Role of financial institutions in industrial development: A case study of India. Journal of Economic Policy, 12(4), 45–60.
7. Ministry of Finance, Government of India. (2021). Overview of financial institutions in India. Retrieved from <https://www.finmin.nic.in>
8. Small Industries Development Bank of India (SIDBI). (2020). Promoting MSMEs in India: A report. Retrieved from <https://www.sidbi.in>
9. Lipsey, R. G., & Chrystal, K. A. (2020). Economics (14th ed.). Oxford University Press.
10. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). Economic Development (12th ed.). Pearson Education.

आर्थिक विश्लेषण आणि सुदृढता (Financial Analysis and Soundness)

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ बाह्य व्यावसायिक कर्ज (External Commercial Borrowing)(ECB)
 - २.२.१ ECB चे महत्त्व
 - २.२.२ ECB ची वैशिष्ट्ये
 - २.२.३ ECB चे प्रकार
 - २.२.४ ECB चे नियमन करणारी नियामक चौकट
 - २.२.५ बाह्य व्यावसायिक कर्जाच्या मर्यादा
- २.३ आर्थिक विवरणपत्रे (Financial statements)
 - २.३.१ ताळेबंद
 - २.३.२ नफा आणि तोटा खाते
- २.४ आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन (Assessment of Financial Soundness)
 - २.४.१ अर्थ
 - २.४.२ उद्दिष्टे
 - २.४.३ महत्त्व
 - २.४.४ निर्देशक
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे (Objectives)

- बाह्य व्यावसायिक कर्जे (ECB) काय आहेत आणि व्यवसायांसाठी ती का महत्त्वाची आहेत हे समजून घेणे.
- ECB शी संबंधित वैशिष्ट्ये, प्रकार आणि नियमांबद्दल जाणून घेणे.

- ताळेबंद आणि नफा आणि तोटा खाते यासारख्या आर्थिक विवरणांबद्दल जाणून घेणे.
- वेगवेगळ्या पद्धती आणि निर्देशकांचा वापर करून कंपनीच्या आर्थिक आरोग्याचे मूल्यांकन कसे करावे याचा शोध घेणे.
- ECB चे तोटे ओळखणे आणि ते व्यवसाय वाढीवर कसा परिणाम करतात हे ओळखणे.
- चांगल्या निर्णय घेण्याकरिता आर्थिक विवरणांचे विश्लेषण करण्याचे कौशल्य सुधारणे.

२.१ प्रस्तावना (Introduction)

हे प्रकरण व्यवसायाच्या वाढ आणि विकासात महत्वाची भूमिका बजावणाऱ्या विविध आर्थिक साधनांची आणि यंत्रणांची सर्वसमावेशक समज प्रदान करते. त्याची सुरुवात बाह्य व्यावसायिक कर्जे (ECBs) च्या अन्वेषणाने होते, त्यांचे महत्त्व, वैशिष्ट्ये आणि नियामक चौकट अधोरेखित करते. हा प्रकरण वित्तीय विवरणपत्रांच्या मूलभूत गोष्टींचा देखील सखोल अभ्यास करतो, ताळेबंद आणि नफा आणि तोटा खात्यावर लक्ष केंद्रित करतो, जे कंपनीच्या आर्थिक कामगिरीचे विश्लेषण करण्यासाठी महत्वाचे आहेत. शिवाय, ते आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन करण्याची संकल्पना सादर करते, ज्यामध्ये तिची उद्दिष्टे, महत्त्व आणि निर्देशक समाविष्ट आहे.

२.२ बाह्य व्यावसायिक कर्ज (External Commercial Borrowing (ECB))

बाह्य व्यावसायिक कर्ज (ECB) म्हणजे भारतीय व्यवसाय आणि उद्योगांना अनिवासी कर्जदारांकडून परकीय चलनात मिळणारे कर्ज. ही कर्जे प्रामुख्याने पायाभूत सुविधा, भांडवल-केंद्रित प्रकल्प, तंत्रज्ञान संपादन किंवा इतर मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक गरजांसाठी निधी देण्यासाठी वापरली जातात. जागतिक वित्तीय संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करून ECB औद्योगिक अर्थशास्त्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

बाह्य व्यावसायिक कर्जे (ECBs) म्हणजे भारतातील पात्र निवासी संस्थांनी मान्यताप्राप्त अनिवासी संस्थांकडून परकीय चलनात घेतलेले कर्ज किंवा कर्जे. ही कर्जे सामान्यतः भांडवली गुंतवणूक, पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि व्यवसाय विस्तारासाठी वापरली जातात. ते परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा (FEMA), १९९९ अंतर्गत भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) द्वारे नियंत्रित केले जातात.

२.२.१ बाह्य व्यावसायिक कर्जांचे (ECBs) महत्त्व (Significance of External Commercial Borrowings):

बाह्य व्यावसायिक कर्जे (ECBs) उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय निधी मिळवून देण्यास, तांत्रिकदृष्ट्या प्रगती करण्यास आणि त्यांचे कामकाज वाढविण्यास सक्षम करून औद्योगिक

अर्थशास्त्रात परिवर्तनकारी भूमिका बजावतात. त्यांच्या महत्त्वाचे तपशीलवार स्पष्टीकरण खाली दिले आहे:

१. औद्योगिक विस्तारासाठी भांडवल (Capital for Industrial Expansion): ईसीबी उद्योगांना स्पर्धात्मक व्याजदरांवर आंतरराष्ट्रीय भांडवलाची उपलब्धता प्रदान करतात, जे विस्तार आणि आधुनिकीकरणासाठी महत्त्वाचे आहे. नवीन उत्पादन प्रकल्प उभारणे किंवा विद्यमान कामकाजाचा विस्तार करणे यासारख्या मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूकीची आवश्यकता असलेल्या औद्योगिक प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यात ते विशेषतः महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

२. तांत्रिक प्रगती (Technological Advancement): ईसीबी उद्योगांना परदेशातून प्रगत यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञान मिळविण्यास मदत करतात, ज्यामुळे त्यांना नाविन्यपूर्ण पद्धतींचा अवलंब करण्यास आणि कार्यक्षमता सुधारण्यास सक्षम करतात. जागतिक बाजारपेठेतील प्रवेश उद्योगांना त्यांच्या उत्पादन रेषांमध्ये अत्याधुनिक उपकरणे आणि प्रक्रिया एकत्रित करून स्पर्धात्मक राहण्यास अनुमती देतो.

३. पायाभूत सुविधा विकास (Infrastructure Development): ईसीबी वीज निर्मिती, वाहतूक नेटवर्क, दूरसंचार आणि उत्पादन सुविधा यासारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना निधी देतात. हे प्रकल्प केवळ औद्योगिक वाढीलाच पाठिंबा देत नाहीत तर रोजगार निर्माण करून आणि उत्पादकता वाढवून व्यापक अर्थव्यवस्थेवर बहुआयामी परिणाम करतात.

४. खर्चाचा फायदा (Cost Advantage): आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील कमी व्याजदरांमुळे परकीय चलनांमध्ये कर्ज घेणे हे अनेकदा देशांतर्गत कर्ज घेण्यापेक्षा स्वस्त ठरते. या खर्चाच्या फायद्यामुळे उद्योगांना त्यांचे वित्तपुरवठा खर्च कमी करता येतो, ज्यामुळे नफा मार्जिन आणि स्पर्धात्मकता सुधारते.

५. वित्तपुरवठा विविधीकरण (Diversification of Financing): ईसीबी उद्योगांना उपलब्ध असलेल्या भांडवलाच्या स्रोतांचा विस्तार करून देशांतर्गत बँकिंग प्रणालींवरील अवलंबित्व कमी करतात. आंतरराष्ट्रीय निधीची उपलब्धता देशांतर्गत तरलतेची कमतरता किंवा उच्च देशांतर्गत व्याजदरांशी संबंधित जोखीम कमी करते.

निधीच्या महत्त्वपूर्ण तफावती दूर करून, तंत्रज्ञान हस्तांतरण सुलभ करून आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाला पाठिंबा देऊन, ईसीबी औद्योगिक क्षमता आणि स्पर्धात्मकतेत लक्षणीय वाढ करतात, ज्यामुळे ते औद्योगिक अर्थशास्त्राचा एक महत्त्वाचा घटक बनतात.

२.२.२ बाह्य व्यावसायिक कर्जाची (ECBs) वैशिष्ट्ये (Features of External Commercial Borrowings):

बाह्य व्यावसायिक कर्जांमध्ये (ECBs) अनेक विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत जी त्यांना औद्योगिक वाढ आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी एक आवश्यक साधन बनवतात. खाली संपूर्ण वाक्यांमध्ये तपशीलवार वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली आहेत:

१. परदेशी चलनांमध्ये कर्ज घेणे (Borrowing in Foreign Currencies): बाह्य व्यावसायिक कर्जे सामान्यतः अमेरिकन डॉलर (USD), युरो (EUR) आणि जपानी येन (JPY) सारख्या मोठ्या प्रमाणात वापरल्या जाणाऱ्या परदेशी चलनांमध्ये घेतली जातात. यामुळे भारतीय कर्जदारांना आंतरराष्ट्रीय भांडवली बाजारात प्रवेश मिळतो आणि अनुकूल विनिमय दरांचा फायदा घेता येतो.

२. पात्र कर्जदार (Eligible Borrowers): ECBs द्वारे निधी उभारण्यास पात्र असलेल्या संस्थांमध्ये उत्पादन, पायाभूत सुविधा आणि सेवा क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या भारतीय कंपन्या समाविष्ट आहेत. याव्यतिरिक्त, विशिष्ट आर्थिक आणि कार्यासंबंधी (ऑपरेशनल)निकष पूर्ण करणारे लघु आणि मध्यम उद्योग (SMEs) देखील त्यांच्या वाढ आणि विस्ताराला पाठिंबा देण्यासाठी ECBs द्वारे कर्ज घेऊ शकतात.

३. मान्यताप्राप्त कर्ज देणारे (Recognized Lenders): ईसीबी विविध मान्यताप्राप्त आंतरराष्ट्रीय कर्जदारांकडून उभारले जाऊ शकतात. या कर्जदारांमध्ये आंतरराष्ट्रीय बँका, वित्तीय संस्था, जागतिक बँक किंवा आशियाई विकास बँक सारख्या बहुपक्षीय वित्तीय संस्था आणि कर्ज घेणाऱ्या कंपनीमध्ये भागभांडवल असलेले परदेशी इक्विटी धारक यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, निर्यात वित्त संस्था (export credit agencies) आणि भांडवली वस्तूंचे पुरवठादार देखील ईसीबीसाठी कायदेशीर कर्ज देणारे म्हणून ओळखले जातात.

४. परवानगीयोग्य अंतिम वापर (Permissible End-Uses): ईसीबी प्रामुख्याने उत्पादक आणि विकासात्मक हेतूसाठी वापरले जातात. त्यांचा वापर नवीन औद्योगिक प्रकल्प उभारणे किंवा विद्यमान सुविधांचा विस्तार करणे यासारख्या भांडवली खर्चासाठी केला जाऊ शकतो. ईसीबींना आधुनिकीकरण क्रियाकलापांसाठी देखील परवानगी आहे, ज्यामध्ये प्रगत तंत्रज्ञान प्राप्त करणे किंवा विद्यमान यंत्रसामग्री आणि पायाभूत सुविधांचे अपग्रेड करणे समाविष्ट आहे. शिवाय, वीज निर्मिती, वाहतूक नेटवर्क आणि दूरसंचार यासारख्या क्षेत्रातील महत्वाच्या पायाभूत सुविधा विकास प्रकल्पांना निधी देण्यासाठी त्यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो.

६. खर्चाचे फायदे (Cost Advantages) : ईसीबीचा एक महत्वाचा फायदा म्हणजे ते देशांतर्गत कर्जाच्या तुलनेत कमी व्याजदर देतात. यामुळे ईसीबी कर्जदारांसाठी एक किफायतशीर वित्तपुरवठा पर्याय बनतात, ज्यामुळे त्यांचा एकूण भांडवल खर्च कमी होतो आणि नफा वाढतो.

७. परिपक्वता कालावधी (Maturity Periods): ईसीबी विविध कालावधीच्या पर्यायांमध्ये उपलब्ध आहेत, जे विविध निधी गरजा पूर्ण करतात. अल्पकालीन ईसीबी सामान्यतः तीन वर्षांपर्यंत परिपक्वता असतात, मध्यमकालीन ईसीबी तीन ते पाच वर्षांच्या दरम्यान असतात आणि दीर्घकालीन ईसीबी पाच वर्षांपेक्षा जास्त असतात. ही लवचिकता कर्जदारांना त्यांच्या आर्थिक आणि ऑपरेशनल आवश्यकतांनुसार परतफेड वेळापत्रक निवडण्याची परवानगी देते.

८. नियामक देखरेख (Regulatory Oversight): बाह्य व्यावसायिक कर्जे भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) आणि अर्थ मंत्रालयाद्वारे एका सु-परिभाषित नियामक चौकटीअंतर्गत नियंत्रित केली जातात. पूर्वनिर्धारित अटी पूर्ण करणारे कर्ज पूर्व मंजूरीशिवाय स्वयंचलित मार्गाने घेतले जाऊ शकते. स्वयंचलित मार्गाच्या निकषांमध्ये न येणाऱ्या वापरांसाठी किंवा रकमेसाठी, कर्जदारांनी मंजूरी मार्गाने मंजूरी घ्यावी.

ही वैशिष्ट्ये उद्योगांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला पाठिंबा देण्यासाठी ECB चा संरचित दृष्टिकोन आणि महत्त्व अधोरेखित करतात.

२.२.३ ईसीबीचे प्रकार (Types of ECBs):

बाह्य व्यावसायिक कर्जे (ईसीबी) उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय भांडवली बाजारपेठेत प्रवेश देऊन औद्योगिक अर्थशास्त्रात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. विविध प्रकारचे ईसीबी उद्योगांच्या विविध आर्थिक गरजा पूर्ण करतात, ज्यामुळे त्यांना विस्तार, आधुनिकीकरण आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना निधी उपलब्ध होतो. औद्योगिक अर्थशास्त्राशी संबंधित ईसीबीचे मुख्य प्रकार खाली दिले आहेत:

१. कर्ज-आधारित ईसीबी (Loan-Based ECBs)

कर्ज-आधारित ईसीबी हे आंतरराष्ट्रीय कर्जदात्यांकडून थेट कर्ज असतात, जे औद्योगिक ऑपरेशन्स आणि प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी महत्त्वाचे असतात.

अ. व्यावसायिक बँक कर्जे: उद्योग बहुतेकदा परदेशी बँकांकडून मिळालेल्या या कर्जाचा वापर मोठ्या प्रमाणात उत्पादन युनिट्स उभारण्यासाठी किंवा यंत्रसामग्री खरेदी करण्यासाठी करतात.

ब. निर्यात कर्ज: ही कर्जे औद्योगिक आधुनिकीकरणासाठी अविभाज्य असलेल्या प्रगत भांडवली वस्तूंची आयात सुलभ करतात.

क. बहुपक्षीय संस्था कर्जे (Multilateral Institution Loans): जागतिक बँक किंवा आशियाई विकास बँक सारख्या संस्थांकडून कर्जे मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना निधी देतात.

२. कर्ज साधनांवर आधारित ईसीबी (Debt Instruments-Based)ECBs):

उद्योग दीर्घकालीन निधी उभारण्यासाठी या विक्रीयोग्य साधनांचा वापर करतात:

अ. परकीय चलन परिवर्तनीय रोखे (Foreign Currency Convertible Bonds) (एफसीसीबी): उद्योग परकीय चलनात एफसीसीबी जारी करतात, जे गुंतवणूकदार नंतर इक्विटी शेअर्समध्ये रूपांतरित करू शकतात. हे सामान्यतः मोठ्या भांडवली खर्चासाठी किंवा अधिग्रहणांसाठी (acquisitions) वित्तपुरवठा करण्यासाठी वापरले जातात.

ब. परकीय चलन विनिमययोग्य रोखे (एफसी(Foreign Currency Exchangeable Bonds)ईबी): उद्योग उपकंपनी किंवा संबंधित कंपनीमध्ये गुंतवणूकदारांना इक्विटी देऊ (offer)करण्यासाठी एफसीईबी वापरतात, ज्यामुळे ते गट-स्तरीय निधीसाठी योग्य बनतात.

क. अपरिवर्तनीय कर्जरोखे (Non-Convertible Debentures)(एनसीडी): हे मालकी कमी न करता स्थिर रोख प्रवाह आवश्यकतांसाठी उद्योगांना निश्चित-दर निधी प्रदान करतात.

३. भाडेपट्टा-आधारित ईसीबी (Leasing-Based ECBs):

उद्योग अनेकदा महागडी यंत्रसामग्री किंवा उपकरणे मिळविण्यासाठी भाडेपट्टा-आधारित ईसीबीचा अवलंब करतात. ही पद्धत आगाऊ खर्च कमी करते, ज्यामुळे व्यवसायांना तात्काळ भांडवली गुंतवणुकीशिवाय प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करता येतो.

४. हायब्रिड ईसीबी (Hybrid ECBs)

एफसीसीबी आणि एफसीईबी सारखी हायब्रिड साधने उद्योगांना इक्विटी रूपांतरणाच्या क्षमतेसह कर्ज उभारण्याची लवचिकता देतात. तरलता टिकवून ठेवताना कर्ज आणि इक्विटी संतुलित करू इच्छणाऱ्या उद्योगांसाठी हे विशेषतः फायदेशीर आहेत.

५. कार्यकाळ-आधारित वर्गीकरण (Tenure-Based Classification)

कार्यकाळ-आधारित वर्गीकरण उद्योगांना त्यांच्या प्रकल्पाच्या वेळेनुसार निधी संरेखित करण्यास मदत करते:

अ. अल्पकालीन ईसीबी: हे तात्काळ औद्योगिक गरजांसाठी वापरले जाते जसे की कार्यरत भांडवल किंवा कच्च्या मालाच्या आयातीसाठी वित्तपुरवठा.

ब. मध्यमकालीन ईसीबी: हे आधुनिकीकरण प्रयत्नांसाठी आणि उत्पादन क्षमता वाढवण्यासाठी आदर्श आहे.

क. दीर्घकालीन ईसीबी: हे नवीन कारखाने स्थापन करणे किंवा औद्योगिक पार्क बांधणे यासारख्या भांडवल-केंद्रित प्रकल्पांसाठी योग्य आहे.

६. प्रकल्प-विशिष्ट ईसीबी (Project-Specific ECBs)

उद्योग अनेकदा विशिष्ट प्रकल्पांसाठी समर्पित ईसीबी उभारतात. यामध्ये हे समाविष्ट आहे:

अ. पायाभूत सुविधा विकास (Infrastructure Development): ईसीबी औद्योगिक क्षेत्रे, रस्ते/ पुरवठा करणे, इ.बाबतचे शास्त्र /लॉजिस्टिक्स हब आणि वाहतूक नेटवर्कच्या विकासासाठी निधी देतात जे उद्योगांना फायदा देतात.

ब. तांत्रिक सुधारणा: ईसीबी प्रगत यंत्रसामग्री मिळविण्यासाठी आणि उत्पादन प्रक्रिया स्वयंचलित करण्यासाठी आवश्यक निधी प्रदान करतात.

विविध प्रकारचे वित्तपुरवठा पर्याय उपलब्ध करून देऊन, ईसीबी उद्योगांना त्यांच्या भांडवलाच्या गरजा पूर्ण करण्यास, प्रगत तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास आणि त्यांची जागतिक उपस्थिती वाढविण्यास सक्षम करतात, ज्यामुळे औद्योगिक वाढ आणि स्पर्धात्मकता वाढते.

२.२.४ बाह्य व्यावसायिक कर्जे (ECBs) नियंत्रित करणारी नियामक चौकट (Regulatory Framework Governing External Commercial Borrowings (ECBs)):

१. नियामक अधिकारी (Regulatory Authorities): भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) ECBs च्या कर्ज घेण्याच्या आणि परतफेडीच्या मार्गदर्शक तत्वांचे निरीक्षण करते. अर्थ मंत्रालय मंजूरी मार्गाखाली विशिष्ट ECB प्रस्तावांना मान्यता देते.

२. ECB मार्ग (Routes): पात्र कर्जदार जर निर्दिष्ट निकष पूर्ण करत असतील तर ते RBI कडून पूर्व मंजूरीशिवाय ECB उभारू शकतात. त्यांना विशिष्ट कर्जासाठी RBI किंवा अर्थ मंत्रालयाकडून पूर्व मंजूरी आवश्यक आहे.

३. पात्र कर्जदार (Eligible Borrowers): उत्पादन, पायाभूत सुविधा आणि सेवा क्षेत्रातील कंपन्या, आर्थिक निकष पूर्ण करणाऱ्या लघु आणि मध्यम उद्योग (SMEs).

४. मान्यताप्राप्त कर्जदार (Recognized Lenders): आंतरराष्ट्रीय बँका, वित्तीय संस्था, निर्यात क्रेडिट वित्त एजन्सी आणि परदेशी इक्विटी धारक.

५. अंतिम वापर निर्बंध (End-Use Restrictions):

परवानगी असलेले वापर: भांडवली खर्च, आधुनिकीकरण आणि पायाभूत सुविधा विकास.

प्रतिबंधित वापर: रियल इस्टेट, भांडवली बाजार गुंतवणूक आणि सामान्य उद्देश कर्ज.

६. कार्यकाळ आणि खर्च (Tenure and Costs):

कमीतकमी कालावधी: कर्ज घेण्याच्या प्रकारावर अवलंबून १ ते ७ वर्षे.

खर्चाची मर्यादा: जास्त कर्ज घेण्याचा खर्च टाळण्यासाठी व्याजदर आणि शुल्कावरील मर्यादा.

ही रचना औद्योगिक वाढीला चालना देते आणि आर्थिक जोखीम कमी करताना ECB चा जबाबदार वापर सुनिश्चित करते.

२.२.५ बाह्य व्यावसायिक कर्जाच्या मर्यादा (Limitations of External Commercial Borrowings) (ECBs)

१. विनिमय दर जोखीम: परकीय चलनात कर्ज घेतल्याने कंपन्यांना विनिमय दरातील चढ-उतारांना सामोरे जावे लागते, ज्यामुळे स्थानिक चलनाचे अवमूल्यन झाल्यास परतफेडीचा खर्च वाढतो.

२. परतफेडीचा दबाव: परकीय चलनात ECBs परतफेड करणे आव्हानात्मक असू शकते, विशेषतः SMEs साठी, आणि रोख प्रवाह अपुरा असल्यास आर्थिक ताण निर्माण होतो.

३. व्याजदरातील अस्थिरता: ECB व्याजदर जागतिक बाजार परिस्थितीमुळे प्रभावित होतात आणि जागतिक दरांमधील चढ-उतारांमुळे कर्ज घेण्याचा खर्च वाढू शकतो.

४. नियामक मर्यादा: ECBs वर कठोर अंतिम वापर निर्बंध असतात आणि विशिष्ट प्रकारच्या कर्जासाठी मंजूरीची आवश्यकता असते, ज्यामुळे निधी मिळण्यास विलंब होऊ शकतो.

५. बाह्य कर्जाचा भार: ECB वरील जास्त अवलंबून राहिल्याने देशाचे बाह्य कर्ज वाढते आणि त्याच्या क्रेडिट रेटिंगवर परिणाम होऊ शकतो, ज्यामुळे जागतिक आर्थिक अस्थिरतेची शक्यता निर्माण होते.

६. लहान कर्जदारांसाठी मर्यादित प्रवेश: SMEs अनेकदा ECBs साठी पात्रता निकष पूर्ण करण्यास संघर्ष करतात आणि कर्ज घेण्याची उच्च किंमत अडथळा ठरू शकते.

७. कर्जाच्या अतिरेकी जोखीम: पुरेशा परताव्याशिवाय जास्त परकीय कर्जामुळे कर्जाचा अतिरेकी ताण येऊ शकतो, ज्यामुळे पुढील गुंतवणूक आणि विकास मर्यादित होऊ शकतो.

८. देशांतर्गत वित्तीय बाजारपेठेवर परिणाम: मोठ्या प्रमाणात ईसीबी कर्ज घेतल्याने देशांतर्गत कर्ज घेण्यावर ताण येऊ शकतो, स्थानिक बाजारपेठेतील तरलता कमी होऊ शकते आणि व्याजदर वाढण्याची शक्यता असते.

९. काही क्षेत्रांवरील निर्बंध: ईसीबीचा वापर रिअल इस्टेट आणि भांडवली बाजारांसारख्या क्षेत्रांसाठी केला जाऊ शकत नाही, ज्यामुळे या क्षेत्रांमध्ये त्यांची लागूता/व्यवहार्यता मर्यादित होते.

थोडक्यात, ईसीबी महत्वपूर्ण वित्तपुरवठा संधी देतात, परंतु त्यांच्या जोखीम आणि मर्यादांसाठी नकारात्मक आर्थिक परिणाम टाळण्यासाठी काळजीपूर्वक व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

२.३ आर्थिक विवरणपत्रे: ताळेबंद आणि नफा आणि तोटा खाते (Financial Statements: Balance Sheet and Profit & Loss Account)

औद्योगिक अर्थशास्त्राच्या संदर्भात, ताळेबंद आणि नफा आणि तोटा (P&L) खाते यासारखे आर्थिक विवरणपत्रे औद्योगिक उपक्रमाच्या आर्थिक आरोग्याचे आणि कामगिरीचे मूल्यांकन करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. कंपनीची आर्थिक स्थिती, नफा आणि कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी हे दस्तऐवज आवश्यक आहेत.

२.३.१ ताळेबंद (Balance Sheet)

ताळेबंद हे एक आर्थिक विवरणपत्र आहे जे एका विशिष्ट वेळी कंपनीच्या आर्थिक स्थितीचा रनॅपशॉट प्रदान करते. ते कंपनीच्या मालकीची (मालमत्ता), तिचे काय देणे (दायित्वे) आणि व्यवसायात मालकांची इक्विटी (नेट वर्थ) दर्शवते. ताळेबंद हे लेखा समीकरणाचे अनुसरण करते:

$$\text{मालमत्ता} = \text{दायित्वे} + \text{इक्विटी}$$

ताळेबंद हे दोन मुख्य विभागांमध्ये विभागले गेले आहे: मालमत्ता आणि दायित्वे आणि इक्विटी.

१. मालमत्ता (Assets)

मालमत्ता ही अशी संसाधने आहेत जी कंपनीच्या मालकीची किंवा नियंत्रित आहेत, जी भविष्यातील आर्थिक फायदे प्रदान करतील अशी अपेक्षा आहे.

मालमत्तेचे प्रकार:

● चालू मालमत्ता: ही अल्पकालीन मालमत्ता आहे जी एका वर्षाच्या आत रोख स्वरूपात रूपांतरित होण्याची किंवा वापरण्याची अपेक्षा आहे. उदाहरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. रोख आणि रोख समतुल्य: तात्काळ वापरासाठी उपलब्ध निधी.
२. प्राप्त करण्यायोग्य खाती: वस्तू किंवा सेवांसाठी ग्राहकांना देणे असलेले पैसे.
३. इन्व्हेंटरी: विक्री किंवा उत्पादनासाठी ठेवलेले वस्तू किंवा कच्चा माल.
४. आगाऊ दिलेले (prepaid) खर्च: भविष्यात प्राप्त होणाऱ्या वस्तू किंवा सेवांसाठी आगाऊ पैसे दिले जातात.

सद्यकालीन मालमत्ता (स्थिर मालमत्ता) (Current assets): ही दीर्घकालीन मालमत्ता आहेत जी एका वर्षाच्या आत रोख स्वरूपात रूपांतरित होण्याची अपेक्षा नाही. उदाहरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. मालमत्ता, वनस्पती आणि उपकरणे (पीपी अँड ई): जमीन, इमारती, यंत्रसामग्री आणि उत्पादनात वापरल्या जाणाऱ्या वाहनांसारख्या मूर्त मालमत्ता.

२. अमूर्त मालमत्ता: पेटंट, व्यापाऱ्याची निशाणी/मुद्रा (ट्रेडमार्क) आणि सद्भावना यासारख्या भौतिक नसलेल्या/अभौतिक मालमत्ता.

३. दीर्घकालीन गुंतवणूक: एका वर्षापेक्षा जास्त काळासाठी ठेवलेली गुंतवणूक.

२. दायित्वे (Liabilities):

दायित्वे म्हणजे कंपनीने बाह्य पक्षांना दिलेली देणी किंवा कर्जे. त्यांचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले आहे:

चालू देयते: एका वर्षाच्या आत देय असलेली अल्पकालीन कर्जे. उदाहरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. देय खाती: पुरवठादारांना मिळालेल्या वस्तू किंवा सेवांसाठी देय असलेली रक्कम.
२. अल्पकालीन कर्जे: एका वर्षाच्या आत देय असलेली कर्जे.
३. जमा झालेले खर्च: असे खर्च जे केले गेले आहेत परंतु अद्याप दिले गेले नाहीत (उदा., पगार, कर).

नॉन-चालू देयते (दीर्घकालीन देयते): एक वर्षापेक्षा जास्त काळानंतर देय असलेली कर्जे किंवा दायित्वे. उदाहरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. दीर्घकालीन कर्जे: एक वर्षापेक्षा जास्त कालावधीसाठी देय असलेली कर्जे किंवा कर्जे.
२. देय असलेले बाँड: कंपनीने जारी केलेले कर्ज सिक्युरिटीज, सामान्यतः दीर्घकालीन परतफेडीच्या वेळापत्रकासह.
३. स्थगित कर देयते: असे कर जे देय आहेत परंतु भविष्यातील कालावधीपर्यंत दिले जाणार नाहीत.

३. इक्विटी

इक्विटी म्हणजे कंपनीमधील मालकांचा हिस्सा. ही देणग्या वजा केल्यानंतर कंपनीच्या मालमत्तेतील उर्वरित हितसंबंध आहे. इक्विटी ही कंपनीची निव्वळ संपत्ती म्हणून विचारात घेतली जाऊ शकते.

इक्विटीचे घटक:

१. भाग भांडवल (शेअर कॅपिटल): मालकीच्या बदल्यात भागधारकांनी गुंतवलेले पैसे (इक्विटी शेअर्स).
२. राखून ठेवलेले उत्पन्न (Retained Earnings): कंपनीने मिळवलेला आणि लाभांश म्हणून वितरित करण्याऐवजी पुनर्गुंतवणूकीसाठी राखून ठेवलेला नफा.
३. राखीव आणि अधिशेष(Reserves and Surplus): आकस्मिक राखीव किंवा भविष्यातील वाढीसाठी विशिष्ट उद्देशांसाठी बाजूला ठेवलेले इक्विटीचे भाग.

ताळेबंद उदाहरण (Balance Sheet Example)

Assets	Amount	Liabilities & Equity	Amount
Current Assets:		Current Liabilities:	
Cash and Cash Equivalents	₹100,000	Accounts Payable	₹50,000
Accounts Receivable	₹150,000	Short-term Loans	₹30,000
Inventory	₹120,000	Accrued Expenses	₹20,000
Total Current Assets	₹370,000	Total Current Liabilities	₹100,000
Non-Current Assets:		Non-Current Liabilities:	
Property, Plant & Equipment	₹500,000	Long-term Loans	₹200,000
Intangible Assets	₹50,000	Bonds Payable	₹150,000
Total Non-Current Assets	₹550,000	Total Non-Current Liabilities	₹350,000
Total Assets	₹920,000	Total Liabilities	₹450,000
		Equity:	
		Share Capital	₹200,000
		Retained Earnings	₹270,000
		Total Equity	₹470,000
		Total Liabilities & Equity	₹920,000

ताळेबंदाचे महत्त्व (**Importance of Balance Sheet**): ताळेबंद हे औद्योगिक कंपन्यांसह कोणत्याही व्यवसायासाठी एक महत्वाचे आर्थिक विवरण आहे, कारण ते एका विशिष्ट टप्प्यावर कंपनीच्या आर्थिक स्थितीचा सर्वसमावेशक आढावा प्रदान करते. ते अनेक कारणांसाठी महत्वाचे आहे:

१. आर्थिक आरोग्याचा स्नॅपशॉट प्रदान करते: ताळेबंद व्यवसायाच्या मालमत्ता, दायित्वे आणि इक्विटी सूचीबद्ध करून त्याच्या आर्थिक स्थिरतेचे मूल्यांकन करण्यास मदत करते. ते दर्शवते की कंपनी तिच्या आर्थिक जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्यासाठी आणि तिचे कामकाज सुरू ठेवण्यासाठी मजबूत स्थितीत आहे की नाही.

२. तरलतेचे मूल्यांकन करण्यात मदत करते: चालू मालमत्तेची तुलना चालू दायित्वांशी करून, ताळेबंद कंपनीच्या तरलतेची स्थिती - अल्पकालीन कर्जे फेडण्याची क्षमता याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करते. हे विशेषतः अशा औद्योगिक कंपन्यांसाठी महत्वाचे आहे ज्यांना दैनंदिन कामकाज, कच्चा माल खरेदी आणि कर्मचाऱ्यांचे पगार व्यवस्थापित करण्यासाठी पुरेशी तरलता सुनिश्चित करण्याची आवश्यकता आहे.

३. आर्थिक पतदारीचे (Solvency) मूल्यांकन करते: ताळेबंद कंपनीची पतदारीच किंवा दीर्घकालीन दायित्वे पूर्ण करण्याची क्षमता दर्शवते. इक्विटी आणि दायित्वांचे गुणोत्तर हे दर्शवते की कंपनी कर्ज हाताळण्यासाठी किती चांगल्या स्थितीत आहे. ज्या कंपनीचे इक्विटी दायित्वांपेक्षा जास्त असते ती गुंतवणूकदार आणि कर्जदारांसाठी कमी धोकादायक असते.

४. गुंतवणूक आणि वित्तपुरवठा निर्णयांमध्ये मदत करते (Helps in Investment and Financing Decisions): गुंतवणूकदार आणि कर्जदार वित्तीय जोखीम मूल्यांकन करण्यासाठी आणि कंपनी एक फायदेशीर गुंतवणूक आहे की विश्वासाई कर्जदार आहे हे निर्धारित करण्यासाठी (ताळेबंद)बॅलन्स शीटचा वापर करतात. एक निरोगी बॅलन्स शीट मजबूत मालमत्ता आधार आणि व्यवस्थापित कर्ज पातळी दर्शवून गुंतवणूक आणि बाह्य वित्तपुरवठा, जसे की बाह्य व्यावसायिक कर्ज (ECBs) आकर्षित करू शकते.

५. धोरणात्मक नियोजनात व्यवस्थापनाचे मार्गदर्शन (Guides Management in Strategic Planning): व्यवसाय मालक आणि व्यवस्थापकांसाठी, बॅलन्स शीट संसाधनांचे वाटप कसे केले जाते आणि किती कर्ज वाहून नेले जात आहे याबद्दल मौल्यवान माहिती प्रदान करते. हे विस्तार, नवीन प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक आणि कर्ज व्यवस्थापनाबाबत धोरणात्मक निर्णय घेण्यास मदत करते.

६. मालमत्तेचा वापर दर्शवितो (Indicates Asset Utilization): ताळेबंद कंपनीच्या मालमत्तेचा वापर कसा केला जात आहे हे दर्शवितो. मालमत्तेच्या रचनेचे विश्लेषण करून, व्यवस्थापक यंत्रसामग्री, इमारती किंवा बौद्धिक संपदा यासारख्या संसाधनांचा प्रभावीपणे वापर करत आहेत की नाही याचे मूल्यांकन करू शकतात. औद्योगिक कंपन्या या माहितीचा वापर मालमत्तेचा कमी वापर कुठे केला जात आहे किंवा कुठे सुधारणा करण्याची संधी असू शकते हे ओळखण्यासाठी करू शकतात.

७. कामगिरीची तुलना (Performance Comparison): ताळेबंद कालांतराने (उदा. वर्षानुवर्षे) किंवा उद्योग बेंचमार्कसह कंपनीच्या आर्थिक स्थितीची तुलना करण्यास सक्षम करते. ही तुलना कर्ज पातळी वाढवणे, मालमत्तेची वाढ किंवा इक्विटीमधील सुधारणा यासारख्या ट्रेडवर प्रकाश टाकू शकते, ज्यामुळे निर्णय घेण्यास माहिती मिळू शकते.

८. पतयोग्यता मूल्यांकन (Creditworthiness Assessment): कर्ज देणारे कर्ज परतफेड करण्याची कंपनीची क्षमता निश्चित करण्यासाठी ताळेबंदाचे मूल्यांकन करतात. कमी कर्ज आणि लक्षणीय मालमत्तेसह एक मजबूत ताळेबंद कंपनीला कर्जे किंवा क्रेडिट लाइन सुरक्षित करण्याची शक्यता वाढवते. औद्योगिक कंपन्यांना अनेकदा उपकरणे, पायाभूत सुविधा आणि विस्तारासाठी मोठ्या कर्जांची आवश्यकता असते आणि ताळेबंद त्यांची पतयोग्यता निश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

९. विलीनीकरण आणि अधिग्रहणांना समर्थन देते (Supports Mergers and Acquisitions): विलीनीकरण किंवा अधिग्रहणांमध्ये, बॅलन्स शीट/ताळेबंद संभाव्य खरेदीदारांना लक्ष्य कंपनीची आर्थिक स्थिती समजून घेण्यास मदत करते. ते लक्ष्य कंपनीच्या मालमत्ता, दायित्वे आणि इक्विटीचे वस्तुनिष्ठ दृश्य प्रदान करते, ज्यामुळे तिचे खरे मूल्य निश्चित करण्यात मदत होते.

निष्कर्ष (Conclusion)

औद्योगिक अर्थशास्त्रात बॅलन्स शीट हे एक महत्त्वाचे साधन आहे कारण ते कंपनीच्या आर्थिक स्थितीचे स्पष्ट आणि संक्षिप्त चित्र देते. ते धोरणात्मक नियोजन, गुंतवणूक,

वित्तपुरवठा निर्णय आणि एकूण व्यवसाय व्यवस्थापनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, तसेच नियामक, कार्यरत (operational) आणि तुलनात्मक उद्देश देखील पूर्ण करते.

२.३.२ नफा आणि तोटा खाते (Profit & Loss Account)

औद्योगिक अर्थशास्त्राच्या संदर्भात, नफा आणि तोटा (पी अँड एल) खाते हे एक महत्त्वाचे आर्थिक विवरण आहे जे एका विशिष्ट कालावधीत कंपनीचे उत्पन्न, खर्च आणि खर्च यांचा सारांश देते. ते औद्योगिक कंपन्यांच्या कार्यरत/ऑपरेशनल कार्यक्षमता आणि नफ्याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करते, जे स्पर्धात्मक बाजारपेठेतील त्यांची कामगिरी समजून घेण्यासाठी केंद्रस्थानी आहे.

औद्योगिक अर्थशास्त्रातील नफा आणि तोटा खात्याचे घटक (Components of the Profit & Loss Account in Industrial Economics)

१. महसूल (विक्री) Revenue (Sales): औद्योगिक अर्थशास्त्रात, महसूल म्हणजे उत्पादित वस्तू किंवा सेवांच्या विक्रीतून मिळणारे उत्पन्न. औद्योगिक कंपन्यांसाठी, यामध्ये उत्पादन रेषा, यंत्रसामग्री, कच्चा माल किंवा अगदी औद्योगिक सेवांमधून मिळणारे विक्री समाविष्ट असू शकते.

२. विक्री केलेल्या वस्तूंचा खर्च (COGS) Cost of Goods Sold (COGS): COGS मध्ये कंपनी विकत असलेल्या वस्तू किंवा सेवांच्या उत्पादनात गुंतलेले सर्व थेट खर्च समाविष्ट असतात. औद्योगिक कंपन्यांसाठी, यामध्ये सामान्यतः उत्पादनात वापरल्या जाणाऱ्या कच्चा माल, कामगार, ऊर्जा आणि यंत्रसामग्रीचा खर्च समाविष्ट असतो.

३. एकूण नफा (Gross Profit)

एकूण नफा = महसूल - COGS. हा आकडा कार्यरत (operating) खर्चाचा हिशेब करण्यापूर्वी कंपनीच्या मुख्य औद्योगिक ऑपरेशन्सची/कार्याची नफाक्षमता दर्शवितो.

४. कार्यरत खर्च (SG&A): या खर्चांमध्ये व्यवसाय चालवण्याशी संबंधित अप्रत्यक्ष खर्च समाविष्ट आहेत परंतु उत्पादनाशी थेट जोडलेले नाहीत. औद्योगिक कंपन्यांमध्ये, यामध्ये प्रशासन, विपणन, वितरण आणि सामान्य ओव्हरहेड्स सारखे खर्च समाविष्ट असतील.

५. कार्यरत (operating) नफा (EBIT): ऑपरेटिंग नफा (EBIT) म्हणजे व्याज आणि करांपूर्वी मुख्य औद्योगिक ऑपरेशन्समधून मिळणारा नफा. वित्तपुरवठा आणि कर-संबंधित प्रभाव वगळून ते औद्योगिक सेटिंगमध्ये ऑपरेशनल कार्यक्षमतेचे स्पष्ट चित्र प्रदान करते.

६. इतर उत्पन्न: यामध्ये औद्योगिक फर्मच्या उत्पादन क्रियाकलापांशी थेट संबंधित नसलेले कोणतेही उत्पन्न समाविष्ट आहे, जसे की गुंतवणूक किंवा नॉन-कोर व्यवसाय ऑपरेशन्समधून मिळणारे उत्पन्न.

७. व्याज खर्च: व्याज खर्च औद्योगिक फर्मने घेतलेल्या कोणत्याही कर्जाची परतफेड करण्याच्या खर्चाचे प्रतिबिंबित करतो, मग ते यंत्रसामग्री, प्लांट विस्तार किंवा खेळत्या भांडवलासाठी असो.

८. करपूर्व नफा (PBT): ही कंपनीची कर कपातीपूर्वीची कमाई आहे आणि मुख्य ऑपरेशन्स आणि इतर आर्थिक क्रियाकलापांमधून एकूण नफा दर्शवते.

आर्थिक विश्लेषण आणि सुदृढता

९. कर खर्च: कर खर्च ही कंपनीने सरकारला द्यावी लागणारी रक्कम आहे, जी कंपनीच्या करपात्र उत्पन्नाच्या आधारे मोजली जाते.

१०. निव्वळ नफा (निव्वळ उत्पन्न): निव्वळ नफा हा ऑपरेशनल कार्यरत खर्च, व्याज आणि कर यासह सर्व खर्चानंतरचा अंतिम नफा दर्शवतो. हा "तळ ओळ" आहे आणि औद्योगिक उद्योगसंस्थेच्या/फर्मच्या एकूण नफ्याचे संकेत देतो.

२.४ आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन (Assessment of Financial Soundness)

परिचय (Introduction)

औद्योगिक अर्थशास्त्राच्या संदर्भात, उद्योगांची स्थिरता, वाढ आणि कार्यक्षमता यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. औद्योगिक क्षेत्रे आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका बजावतात आणि त्यांचे आर्थिक आरोग्य रोजगार, नवोन्मेष आणि एकूण आर्थिक स्थिरतेवर थेट परिणाम करते. उद्योगांच्या आर्थिक सुदृढतेचे विश्लेषण केल्याने बाजारातील चढउतारांविरुद्ध त्यांची लवचिकता सुनिश्चित होते आणि अर्थव्यवस्थेत प्रभावीपणे योगदान देण्याची त्यांची क्षमता वाढते.

२.४.१ अर्थ (Meaning)

औद्योगिक अर्थशास्त्रातील आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन उद्योगांच्या आर्थिक स्थिरता आणि कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करते. ही प्रक्रिया नफा, तरलता, पतदारी/सॉल्व्हेंसी आणि मालमत्तेचा वापर यासारख्या प्रमुख आर्थिक मापदंडांचे परीक्षण करते, ज्यामुळे उद्योगाची वाढ टिकवून ठेवण्याची, जोखीम व्यवस्थापित करण्याची आणि त्यांच्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याची क्षमता निश्चित होते. ते सुधारणा आवश्यक असलेली क्षेत्रे ओळखण्यास मदत करते आणि कामगिरीवर परिणाम करू शकणाऱ्या संभाव्य भेद्यता अधोरेखित करते.

२.४.२ उद्दिष्टे (Objectives)

आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन करण्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट म्हणजे उद्योग त्यांच्या भविष्यातील वाढीला धोका न पत्करता आर्थिक चढ-उतारांमध्ये स्थिरता राखू शकतात आणि त्यांचे कामकाज टिकवून ठेवू शकतात का याचे मूल्यांकन करणे.

१. दुसरे उद्दिष्ट म्हणजे बाजारातील चढ-उतार, क्रेडिट समस्या आणि कार्यात्मक आव्हाने यासारख्या विविध जोखमींचे व्यवस्थापन उद्योग कसे करतात याचे विश्लेषण करणे, जेणेकरून ते दीर्घकाळ टिकून राहतील याची खात्री करता येईल.

२. उद्योगांची कार्यक्षमता मोजण्याचे उद्दिष्ट वस्तू आणि सेवा प्रभावीपणे तयार करण्यासाठी भांडवल, कामगार आणि तंत्रज्ञान यासारख्या त्यांच्या संसाधनांचा किती चांगला वापर करतात याचे परीक्षण करून ते त्यांची कार्यक्षमता मोजणे आहे.

३. मूल्यांकन सरकार आणि धोरणकर्त्यांना औद्योगिक विकासाला समर्थन देणारी आणि प्रोत्साहन देणारी धोरणे आणि नियम विकसित करण्यासाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते.
४. हे गुंतवणूकदारांना उद्योगांच्या आर्थिक आरोग्याचे मूल्यांकन करण्यास मदत करून गुंतवणूक निर्णयांना समर्थन देते, ज्यामुळे त्यांना निधी आणि भागीदारीबद्दल माहितीपूर्ण निवडी करता येतात.
५. शेवटी, मूल्यांकन नवीन तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी आणि त्यांचे कामकाज वाढवण्यासाठी उद्योगांकडे आवश्यक आर्थिक संसाधने आहेत याची खात्री करून नवोपक्रम आणि विस्ताराला प्रोत्साहन देते.

२.४.३ महत्त्व (Importance)

१. आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन करणे महत्त्वाचे आहे कारण ते उद्योगांना सातत्यपूर्ण उत्पादन, रोजगार आणि वाढ राखण्यास सक्षम करून आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करते, जे अर्थव्यवस्थेच्या एकूण आरोग्यात योगदान देते.
२. आर्थिकदृष्ट्या मजबूत उद्योग देशांतर्गत आणि जागतिक बाजारपेठेत नवोपक्रम, खर्च कमी करण्यासाठी आणि प्रभावीपणे स्पर्धा करण्याचे साधन प्रदान करून स्पर्धात्मकता वाढवतात.
३. सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या स्थिर रोजगार संधी प्रदान करण्यासाठी आवश्यक असलेली आर्थिक स्थिरता उद्योगांना उपलब्ध करून देऊन रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देते.
४. मूल्यांकन उद्योगांना नवीन उत्पादने, चांगल्या सेवा आणि तांत्रिक प्रगतीमध्ये गुंतवणूक करण्याची परवानगी देऊन नवोपक्रम आणि संशोधन आणि विकास (R&D) ला प्रोत्साहन देते.
५. आर्थिक कमकुवतपणा लवकर ओळखून आर्थिक जोखीम कमी करते, उद्योगांना व्यापक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करू शकणाऱ्या मोठ्या संकटांना तोंड देण्यापूर्वी संभाव्य समस्यांचे निराकरण करण्यास मदत करते.
६. उद्योगाच्या आर्थिक आरोग्याची स्पष्ट समज गुंतवणूकदारांना आकर्षित करते, त्यांचा आत्मविश्वास वाढवते आणि औद्योगिक विकासासाठी अधिक निधीला प्रोत्साहन देते.
७. आर्थिकदृष्ट्या मजबूत उद्योग मजबूत पुरवठा साखळ्यांना समर्थन देऊन आणि संबंधित क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक लहरी प्रभाव निर्माण करून औद्योगिक परिसंस्था मजबूत करतात.
८. शेवटी, आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन केल्याने उद्योगांना भविष्यासाठी नियोजन करण्यास, बदलांशी जुळवून घेण्यास आणि कालांतराने त्यांचे कामकाज टिकवून ठेवण्यास मदत होऊन दीर्घकालीन वाढ सुलभ होते.

२.४.४ निर्देशक (Indicators)

१. नफा निर्देशक (**Profitability Indicators**): हे निर्देशक उद्योग किती चांगल्या प्रकारे नफा कमावतो हे मोजतात:

● मालमत्तेवर परतावा (ROA): नफा मिळविण्यासाठी उद्योग त्याच्या मालमत्तेचा किती कार्यक्षमतेने वापर करतो हे मोजते.

सूत्र: $ROA = \text{निव्वळ उत्पन्न} / \text{एकूण मालमत्ता}$

उच्च ROA म्हणजे उद्योग पैसे कमविण्यासाठी त्याच्या मालमत्तेचा प्रभावीपणे वापर करत आहे.

● इक्विटीवर परतावा (ROE): शेअरहोल्डर्सनी गुंतवलेल्या पैशातून उद्योग किती चांगला नफा कमावतो हे दर्शविते.

सूत्र: $ROE = \text{निव्वळ उत्पन्न} / \text{इक्विटी}$

उच्च ROE दर्शविते की उद्योग त्याच्या गुंतवणूकदारांना चांगला परतावा देत आहे.

२. तरलता निर्देशक (Liquidity Indicators):

तरलता उद्योगाची त्याच्या अल्पकालीन जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याची क्षमता मोजते:

● चालू गुणोत्तर

उद्योगाच्या चालू मालमत्तेची त्याच्या चालू दायित्वांशी तुलना करते.

सूत्र: $\text{चालू गुणोत्तर} = \text{चालू मालमत्ता} / \text{चालू दायित्वे}$

१ पेक्षा जास्त गुणोत्तर दर्शविते की उद्योगाकडे त्याच्या अल्पकालीन कर्जाची भरपाई करण्यासाठी पुरेशी मालमत्ता आहे.

● जलद गुणोत्तर:

चालू गुणोत्तरासारखेच परंतु इन्व्हेंटरी वगळता. हे अल्पकालीन तरलतेचे स्पष्ट चित्र देते.

सूत्र: $\text{जलद गुणोत्तर} = \text{चालू मालमत्ता} - \text{इन्व्हेंटरी} / \text{चालू दायित्वे}$

१ पेक्षा जास्त गुणोत्तर सूचित करते की उद्योग इन्व्हेंटरीवर अवलंबून न राहता त्याच्या तात्काळ दायित्वे पूर्ण करू शकतो.

३. कार्यक्षमता निर्देशक (Efficiency Indicators)

हे निर्देशक उद्योग आपल्या संसाधनांचा किती चांगल्या प्रकारे वापर करतो याचे मूल्यांकन करतात:

● **मालमत्ता उलाढाल प्रमाण:**

विक्री निर्माण करण्यासाठी उद्योग आपल्या मालमत्तेचा किती प्रभावीपणे वापर करतो हे दर्शविते.

सूत्र: मालमत्ता उलाढाल = विक्री / एकूण मालमत्ता

जास्त प्रमाण म्हणजे उद्योग आपल्या मालमत्तेतून महसूल निर्माण करण्यात कार्यक्षम आहे.

● **इन्व्हेंटरी उलाढाल प्रमाण:**

उद्योग किती वेगाने त्याची इन्व्हेंटरी विकतो हे मोजते.

सूत्र: इन्व्हेंटरी उलाढाल = विक्री केलेल्या वस्तूंची किंमत / सरासरी इन्व्हेंटरी

उच्च उलाढाल दर सूचित करतो की उद्योग इन्व्हेंटरीचे कार्यक्षमतेने व्यवस्थापन करत आहे आणि अतिरिक्त स्टॉक कमी करत आहे.

४. बाजार निर्देशक (Market Indicators):

हे निर्देशक बाजार उद्योगाच्या आर्थिक कामगिरीचे मूल्यांकन कसे करतो याचे मूल्यांकन करतात:

● **किंमत-ते-कमाई गुणोत्तर (P/E गुणोत्तर):**

हे दर्शविते की गुंतवणूकदार प्रत्येक डॉलरच्या कमाईसाठी किती पैसे देण्यास तयार आहेत.

सूत्र: P/E गुणोत्तर = प्रति शेअर बाजार किंमत / प्रति शेअर कमाई

उच्च P/E गुणोत्तर दर्शविते की बाजार उद्योगाकडून भविष्यात मजबूत वाढीची अपेक्षा करतो.

● **बाजार-ते-पुस्तक गुणोत्तर (M/B गुणोत्तर):**

उद्योगाच्या बाजार मूल्याची त्याच्या पुस्तक मूल्याशी तुलना करते.

सूत्र: M/B गुणोत्तर = प्रति शेअर बाजार किंमत / प्रति शेअर पुस्तक मूल्य

१ पेक्षा जास्त गुणोत्तर दर्शविते की बाजार उद्योगाला त्याच्या पुस्तक मूल्यापेक्षा जास्त मूल्य देतो, जो चांगल्या वाढीच्या शक्यता दर्शवितो.

५. जोखीम निर्देशक (Risk Indicators)

हे निर्देशक उद्योगाशी संबंधित जोखीम ओळखण्यास मदत करतात

औद्योगिक अर्थशास्त्रात, आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी अनेक आर्थिक निर्देशकांचा विचार केला जातो. हे निर्देशक उद्योगाच्या नफाक्षमता, तरलता, जोखीम पातळी आणि कार्यक्षमतेचे स्पष्ट चित्र प्रदान करतात. या निर्देशकांचे नियमितपणे मूल्यांकन करून, उद्योग त्यांचे आर्थिक आरोग्य सुधारू शकतात, गुंतवणूकदारांना आकर्षित करू शकतात आणि बाजारात दीर्घकालीन शाश्वतता सुनिश्चित करू शकतात. हे मूल्यांकन भागधारकांना गुंतवणूक, धोरणात्मक नियोजन आणि जोखीम व्यवस्थापन याबद्दल माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत करते.

२.५ सारांश (Summary)

या प्रकरणात बाह्य व्यावसायिक कर्ज (ECB), आर्थिक विवरण (स्टेटमेंट) आणि आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन यांचा आढावा देण्यात आला आहे, ज्यामुळे औद्योगिक अर्थशास्त्रात त्यांचे महत्त्व अधोरेखित झाले आहे.

ईसीबी व्यवसायांसाठी एक महत्वाचा वित्तपुरवठा पर्याय म्हणून शोधण्यात आले होते, जे वाढीसाठी कमी किमतीचे भांडवल देतात. त्यांचे महत्त्व, वैशिष्ट्ये, प्रकार आणि नियामक चौकटीची चर्चा करण्यात आली, त्यांच्या मर्यादांसह, जसे की विनिमय दर जोखीम आणि कर्ज आव्हाने.

या प्रकरणात कंपनीची मालमत्ता आणि दायित्वे दर्शविणारी बॅलन्स शीट आणि नफा आणि तोटा खाते, जे महसूल, खर्च आणि नफा ट्रॅक करते - आर्थिक विश्लेषणासाठी प्रमुख साधने यांचा समावेश आहे.

शेवटी, या प्रकरणात आर्थिक सुदृढतेच्या मूल्यांकनाचा सखोल अभ्यास केला गेला आहे, त्याची उद्दिष्टे, महत्त्व आणि नफा, तरलता आणि पतदारी/सॉल्व्हेंसी यासारखे प्रमुख निर्देशक स्पष्ट केले आहेत. ही साधने व्यवसाय स्थिरतेचे मूल्यांकन करण्यास आणि प्रभावी निर्णय घेण्यास मार्गदर्शन करण्यास मदत करतात.

हा प्रकरणात वाचकांना शाश्वत औद्योगिक वाढीसाठी वित्तपुरवठा, अहवाल देणे आणि आर्थिक आरोग्याचे मूल्यांकन करण्याचे आवश्यक ज्ञान दिले आहे.

२.६ प्रश्न (Questions)

१. बाह्य व्यावसायिक कर्ज (ECB) ची व्याख्या करा आणि औद्योगिक वित्तपुरवठ्यात त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.
२. बाह्य व्यावसायिक कर्ज (ECB) ची वैशिष्ट्ये आणि प्रकारांची चर्चा करा.
३. भारतातील ECB चे नियमन करणारे नियामक चौकट काय आहेत?
४. बाह्य व्यावसायिक कर्जाच्या मर्यादांवर प्रकाश टाका.
५. ताळेबंदाचे घटक आणि आर्थिक अहवालात त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करा.
६. नफा आणि तोटा खात्याची रचना आणि महत्त्व यावर चर्चा करा.
७. आर्थिक सुदृढता परिभाषित करा आणि त्याची प्रमुख उद्दिष्टे सांगा.
८. उद्योगांसाठी आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन करणे का महत्वाचे आहे?
९. आर्थिक सुदृढतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्रमुख निर्देशकांची यादी करा आणि स्पष्ट करा.

२.७ References (संदर्भ)

1. Reserve Bank of India (RBI). (n.d.). *Master Directions on External Commercial Borrowings and Trade Credits*. Retrieved from <https://www.rbi.org.in>
2. Pandey, I. M. (2015). *Financial management* (11th ed.). New Delhi, India: Vikas Publishing House.
3. Ministry of Finance, Government of India. (n.d.). *Reports on industrial finance and ECB policies*. Retrieved from <https://www.finmin.nic.in>
4. Institute of Chartered Accountants of India (ICAI). (n.d.). *Study material on financial reporting and analysis*. Retrieved from <https://www.icaai.org>
5. Kothari, C. R. (2011). *Research methodology: Methods and techniques* (2nd revised ed.). New Delhi, India: New Age International Publishers.
6. Securities and Exchange Board of India (SEBI). (n.d.). *Regulations and guidelines*. Retrieved from <https://www.sebi.gov.in>
7. Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis, and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609. doi:10.1111/j.1540-6261.1968.tb00843.x
8. NABARD. (n.d.). *Reports on industrial and rural finance*. Retrieved from <https://www.nabard.org>
9. JSTOR. (n.d.). *Articles on industrial economics and financial soundness*. Retrieved from <https://www.jstor.org>
10. ResearchGate. (n.d.). *Studies on financial health indicators in industries*. Retrieved from <https://www.researchgate.net>
11. Infosys. (n.d.). *Annual report*. Retrieved from <https://www.infosys.com>
12. Reliance Industries Limited. (n.d.). *Annual report*. Retrieved from <https://www.ril.com>

भारतातील औद्योगिक वाढ

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ भारतातील औद्योगिक धोरणे
 - ३.२.१ १९४८ चे औद्योगिक धोरण
 - ३.२.२ १९७७ चे औद्योगिक धोरण
 - ३.२.३ १९९१ चे औद्योगिक धोरण
- ३.३ १९९१ नंतर भारतीय औद्योगिक वाढीतील अलीकडील ट्रेंड
- ३.४ औद्योगिक असमतोल
 - ३.४.१ कारणे
 - ३.४.२ उपाय
- ३.५ संतुलित प्रादेशिक विकासाची गरज
- ३.६ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- भारतातील औद्योगिक धोरणांची उत्क्रांती समजून घेणे.
- १९९१ नंतर औद्योगिक वाढीच्या ट्रेंडचे विश्लेषण करणे.
- औद्योगिक असमतोलाची कारणे आणि उपायांचा अभ्यास करणे.
- भारतातील समतोल प्रादेशिक विकासाची गरज तपासणे.

३.१ प्रास्ताविक

ह्या प्रकरणात भारतातील प्रमुख औद्योगिक धोरणांच्या विकासाचा अभ्यास केला आहे. १९४८ च्या औद्योगिक धोरणापासून सुरुवात करून, ज्याने औद्योगिक विकासाचा पाया घातला, ते १९९१ च्या उदारीकरण सुधारणा पर्यंत धोरणांचे विश्लेषण केले आहे. यात १९७७ चे औद्योगिक धोरण अधोरेखित केले आहे, ज्याने लघुउद्योग आणि ग्रामीण विकासावर भर दिला, तसेच १९९१ च्या सुधारणा, ज्यामुळे उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण सुरू झाले. या प्रकरणात १९९१ नंतरच्या औद्योगिक वाढीचे कल विश्लेषित केले आहेत, जसे की तंत्रज्ञान-चालित क्षेत्रांचा उदय आणि परकीय गुंतवणुकीत वाढ. याशिवाय, औद्योगिक असमतोलाच्या कायमस्वरूपी समस्येवरही चर्चा करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये त्याची कारणे, परिणाम आणि प्रादेशिक संतुलित विकास साधण्यासाठी उपायांचा शोध घेतला आहे.

३.२ भारतातील औद्योगिक धोरणे

भारताच्या विकास धोरणाने आयातनिर्भरता, अंतर्गत-उन्मुख धोरणे, आणि नियंत्रणांच्या आधारे जड-उद्योगांच्या नेतृत्वाखाली एक आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यावर भर दिला. या दृष्टिकोनामुळे सार्वजनिक क्षेत्राची मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली, पण राज्य नियंत्रणाशी संबंधित अप्रभावी व्यवस्थाही निर्माण झाल्या. सुधारणांमुळे भर बाजार-केंद्रित दृष्टिकोनाकडे वळला, जिथे खाजगी क्षेत्राने विकासाला चालना दिली. १९९५ नंतर, भारतात तरुण उद्योजकांचा उदय, कमी झालेले आयात शुल्क, आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून वाढती स्पर्धा पाहायला मिळाली, जे उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवृत्तींशी सुसंगत होते.

औद्योगिक धोरणाची संकल्पना

औद्योगिक धोरणाचे अनेक पैलू आहेत, जे औद्योगिक गुंतवणूक आणि उत्पादनावर परिणाम करतात:

- **औद्योगिक परवाना धोरण:** मोठ्या आणि मध्यम उद्योगांच्या स्थापनेसाठी तसेच त्यांच्या विस्तारासाठी परवान्यांचे नियमन करणारे धोरण.
- **मत्तेदारी आणि आर्थिक केंद्रीकरणावरील नियंत्रण धोरण:** विशिष्ट उत्पादन क्षेत्रे लघुउद्योग आणि विकेंद्रीत क्षेत्रासाठी राखून ठेवणारे धोरण, जे औद्योगिक परवाना धोरणाचा अविभाज्य भाग आहे.
- **तंत्रज्ञान आयातीसंदर्भातील धोरण:** तंत्रज्ञान आयात धोरणासोबत भांडवली वस्तू, घटक, आणि कच्च्या मालाच्या आयातीसंदर्भातील धोरणाचा समावेश आहे.
- **आर्थिक आणि वित्तीय धोरणे:** औद्योगिक वित्तपुरवठा, भांडवल बाजाराचा विकास, आणि गुंतवणूक व उत्पादनासाठी प्रोत्साहने किंवा अप्रोत्साहने यासंदर्भातील धोरणे.

- भारत सरकारच्या औद्योगिक धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:
- उत्पादकतेमध्ये सातत्यपूर्ण वाढ राखणे.
- लाभदायक रोजगार वाढवणे.
- मानव संसाधनांचे योग्य प्रकारे उपयोग साधणे.
- आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता प्राप्त करणे.
- भारताला जागतिक स्तरावरील एक प्रमुख भागीदार आणि खेळाडू बनवणे.

३.२.१ १९४८ चे औद्योगिक धोरण

१९४८ चे औद्योगिक धोरण ठराव:

या ठरावाने औद्योगिक विकासातील राज्याची भूमिका स्पष्ट केली, जिथे राज्य एक उद्योजक आणि प्राधिकरण म्हणून काम करेल. भारतात मिश्र आर्थिक मॉडेल राबवले जाणार असल्याचे या ठरावातून स्पष्ट करण्यात आले.

उद्योगांचे वर्गीकरण चार प्रमुख क्षेत्रांमध्ये करण्यात आले:

१. धोरणात्मक उद्योग (सार्वजनिक क्षेत्र):

या गटात तीन उद्योगांचा समावेश होता, ज्यावर केंद्र सरकारचा सरकारची मतेदारी होती: शस्त्रास्त्र व दारूगोळा, अणुऊर्जा, आणि रेल्वे परिवहन.

२. मूलभूत/महत्वाचे उद्योग (सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र):

सहा उद्योगांची ओळख "मूलभूत उद्योग" किंवा "महत्वाचे उद्योग" म्हणून करण्यात आली. यामध्ये कोळसा, लोखंड व पोलाद, विमाननिर्मिती, जहाजबांधणी, टेलिफोन, तार व वायरलेस उपकरणांचे उत्पादन, आणि खनिज तेल यांचा समावेश होता. हे उद्योग केंद्र सरकारद्वारे स्थापन केले जाणार होते, परंतु विद्यमान खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांना सुरु ठेवण्याची परवानगी देण्यात आली.

३. महत्वाचे उद्योग (नियंत्रित खाजगी क्षेत्र):

या गटात १८ उद्योगांचा समावेश होता, ज्यामध्ये जड रसायने, साखर, कापूस व लोकरी वस्त्रउद्योग, सिमेंट, कागद, मीठ, यंत्रसाधने, खते, रबर, हवाई आणि समुद्री वाहतूक, मोटार, ट्रॅक्टर, वीज इत्यादींचा समावेश होता.

हे उद्योग खाजगी क्षेत्रात राहिले, मात्र केंद्र सरकारने राज्य सरकारांशी सल्लामसलत करून त्यांच्यावर सर्वसाधारण नियंत्रण ठेवले.

4. इतर उद्योग (खाजगी आणि सहकारी क्षेत्र):

वरील तीन श्रेणींमध्ये न येणारे सर्व उद्योग खाजगी क्षेत्रासाठी खुले ठेवण्यात आले.

औद्योगिक धोरण ठराव, १९४८ लागू करण्यासाठी उद्योग (विकास व नियमन) कायदा, 1951 संमत करण्यात आला.

३.२.२ १९७७ चे औद्योगिक धोरण

१९७७ चे औद्योगिक धोरण विधान विकेंद्रीकरण आणि लघु, अतिलघु आणि गृहउद्योगांच्या भूमिकेवर विशेष भर देणारे होते. हे धोरण १९५६ च्या धोरणाचा विस्तार होते, परंतु यामध्ये लघु उद्योग आणि गृहआधारित युनिट्सना प्राधान्य देऊन भारतातील आर्थिक शक्तीचे विकेंद्रीकरण करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. याचे प्रमुख मुद्दे खालीलप्रमाणे होते:

- गरीबांना रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि संपत्तीचे केंद्रीकरण कमी करणे.
- उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करणे.
- लघु उद्योगांना प्राधान्य देणे.
- "अतिलघु युनिट" नावाची नवीन श्रेणी निर्माण करणे.
- बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर (MNC) निर्बंध घालणे.

या धोरणात औद्योगिक क्षेत्राचे विकेंद्रीकरण आणि लघु, अतिलघु, तसेच गृहउद्योगांना मोठी भूमिका दिली गेली. औद्योगिक आणि कृषी क्षेत्रांमधील जवळच्या संबंधांना प्रोत्साहन देण्यात आले. वीज उत्पादन आणि वितरणाला उच्च प्राधान्य दिले गेले. लघु उद्योग क्षेत्रासाठी विशेष राखीव असलेल्या उत्पादन सूचीतील वस्तूंची संख्या १८० वरून ५०० हून अधिक करण्यात आली.

अतिलघु युनिटची निर्मिती:

लघु उद्योग क्षेत्रामध्ये प्रथमच "अतिलघु युनिट" तयार करण्यात आली. या युनिटची व्याख्या अशी होती:

- यंत्रसामग्री व उपकरणांवरील गुंतवणूक: रु. ०.१ दशलक्षांपर्यंत.
- स्थान: १९७१ च्या जनगणनेनुसार ५०००० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये किंवा शहरांमध्ये.

मोठ्या उद्योग क्षेत्रासाठी निर्देश:

मूलभूत वस्तू, भांडवली वस्तू, उच्च तंत्रज्ञान उद्योग आणि लघु व कृषी क्षेत्रांच्या विकासासाठी महत्वाचे उद्योग मोठ्या क्षेत्रासाठी राखून ठेवले गेले.

विदेशी कंपन्यांसाठी धोरण:

- १९७३ च्या विदेशी विनिमय नियमन अधिनियम (FERA) अंतर्गत ४०% विदेशी इक्विटी कमी करणाऱ्या कंपन्यांना भारतीय कंपन्यांप्रमाणेच मानले गेले.
- पूर्णपणे परकीय मालकीच्या कंपन्यांना फक्त अत्यंत निर्यात-केंद्रित किंवा प्रगत तंत्रज्ञान क्षेत्रात परवानगी देण्यात आली.
- मंजूर परकीय गुंतवणुकीसाठी कंपन्यांना भांडवल पाठवण्यास व नफा, लाभांश, रॉयल्टी इत्यादी हस्तांतरित करण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले.

प्रादेशिक संतुलनासाठी निर्णय:

प्रादेशिक संतुलित विकास सुनिश्चित करण्यासाठी, मोठ्या महानगरांमध्ये (१ दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या) आणि शहरी भागांमध्ये (०.५ दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या) नवीन औद्योगिक युनिट्स उभारण्यासाठी नवीन परवाने न देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

३.२.३ १९९१ चे औद्योगिक धोरण**१९९१ च्या औद्योगिक धोरणाचे स्वरूप:**

१९९१ चे औद्योगिक धोरण सार्वजनिक, खाजगी, संयुक्त आणि सहकारी क्षेत्रांच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकांना अधोरेखित करते. या धोरणाने उद्योगांशी संबंधित शासनाचे दृष्टिकोन, औद्योगिक आस्थापनांचे कार्यप्रणाली, प्रगती आणि व्यवस्थापन स्पष्ट केले. उच्च उत्पादकता, परकीय गुंतवणूक, आणि मालकीतील विविधता साधून देशभर उद्योगांचा मोठा विस्तार करणे हा या धोरणाचा उद्देश होता.

१९९१ च्या औद्योगिक धोरणाची उद्दिष्टे:

१. परवाना आणि नियंत्रणासारख्या नियमांमधून देशाची सुटका करणे.
२. लघु उद्योग क्षेत्राला प्रोत्साहन देणे.
३. सार्वजनिक हितासाठी उद्योगांमध्ये स्पर्धात्मक संस्कृती वाढवणे.
४. मागास क्षेत्रांना आणि त्यांच्या स्थानिक लोकांना अधिक प्रोत्साहन देणे.
५. विकसित देशांशी स्पर्धा करू शकेल असा वेगवान औद्योगिक विकास सुनिश्चित करणे.
६. विविध सरकारी निर्बंधांमधून अर्थव्यवस्थेला मुक्त करणे.
७. खाजगी क्षेत्राला स्वतंत्रपणे कार्य करण्यासाठी स्वातंत्र्य देणे.
८. निर्यात वाढवणे आणि आयात मोकळी करणे.
९. रोजगाराच्या संधी वाढवणे.
१०. अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण करणे.

हे धोरण लागू करण्यामागील कारणे:

१९४८, १९५६, १९७३, १९७७ आणि १९८० च्या औद्योगिक धोरणांनी देशात औद्योगिक विकासाला चालना दिली, परंतु त्या वेळी परकीय गुंतवणूक वाढवणे, औद्योगिक क्षेत्राचे उदारीकरण करणे, नावीन्य वाढवणे आणि उद्योगांमध्ये स्पर्धात्मकता विकसित करणे गरजेचे होते.

१९९१ च्या औद्योगिक धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये:

१. स्थानिकीकरण धोरण:

- एका दशलक्ष लोकसंख्येपेक्षा कमी असलेल्या शहरांमध्ये उद्योग उभारण्यासाठी औद्योगिक व्यावसायिकांना सरकारी परवानगीची आवश्यकता होती.
- एका दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांमध्ये, प्रदूषणमुक्त उद्योग वगळता, सर्व उद्योग शहराच्या सीमेपासून २५ किमी अंतरावर उभारले गेले पाहिजेत.

२. उदारीकरण धोरण:

- १८ उद्योग वगळता सर्व उद्योगांना परवाना प्रक्रियेतून मुक्त करण्यात आले. या १८ उद्योगांमध्ये संरक्षण, वनसंरक्षण, मालउत्पादन इत्यादींचा समावेश होता.

३. परकीय गुंतवणूक:

- परकीय कंपन्यांना भारतीय कंपन्यांच्या इक्विटी शेअरमध्ये ५१% पर्यंत गुंतवणुकीस परवानगी देण्यात आली.
- या धोरणामुळे भारतीय बाजारात परकीय भांडवलाचा प्रवाह वाढला.

४. सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका:

- सार्वजनिक क्षेत्रातील अपयशी उद्योगांना सुधारण्यासाठी त्यांची पुनर्रचना केली जाईल.
- आर्थिक संकटाचा सामना करणाऱ्या सार्वजनिक उद्योगांना "औद्योगिक व आर्थिक पुनर्रचना मंडळ" किंवा केंद्र सरकारच्या इतर संस्थांकडून देखरेखीखाली ठेवले जाईल.

५. कामगारांचा सहभाग:

- या धोरणात कामगारांना औद्योगिक युनिटच्या व्यवस्थापन चर्चेत सहभागी होण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.
- खास करून, आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत असलेल्या युनिट्सचे व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी हा उपाय करण्यात आला.

६. परकीय तंत्रज्ञान:

- परकीय गुंतवणूक व आयातीमुळे परकीय तंत्रज्ञानाचा सकारात्मक प्रभाव पडला.

- एका कोटी रुपयांपर्यंतच्या परकीय तंत्रज्ञानाच्या मशीन आयातीसाठी कोणतीही पूर्वपरवानगी आवश्यक नव्हती.
- भारतीय कंपन्यांना आता स्वतःच्या अटीवर वाटाघाटी करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले.

उदारीकरण:

- उद्योगांवरील सर्व निर्बंध आणि परकीय देशांशी व्यापार संबंधांत मोकळीक दिल्याने भारताच्या अर्थव्यवस्थेला मोठा फायदा झाला.
- उद्योगपतींना अधिक स्वातंत्र्य देऊन सरकारी नियंत्रण कमी करण्यात आले.

उदारीकरणाचे मुख्य मुद्दे:

१. सरकारी नियंत्रणातून मुक्तता व खाजगी मालकीसाठी स्वातंत्र्य.
२. भांडवली बाजार खाजगी व्यावसायिकांसाठी खुले.
३. परवाना धोरणातील अडथळे कमी करणे.
४. स्पर्धात्मकतेसाठी चांगल्या संधी.
५. परकीय कंपन्यांसोबत स्पर्धेसाठी खुले दरवाजे.
६. व्यापार व व्यवसायाचा विस्तार.
७. बाजार दरावर परकीय निधी खरेदीची संधी.

निष्कर्ष:

१९९१ पूर्वीची औद्योगिक धोरणे देशाच्या औद्योगिक विकासासाठी राबवण्यात आली होती. मात्र, नवीन धोरणाने अनेक निर्बंध दूर करून देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धेसाठी मार्ग खुले केले. १९९१ च्या औद्योगिक धोरणाने परकीय गुंतवणूक प्रोत्साहन देऊन भारताच्या अर्थव्यवस्थेला मोठा हातभार लावला.

३.३ १९९१ नंतर भारतीय औद्योगिक वाढीतील नवीन प्रवाह

१९९१ च्या उदारीकरण सुधारणा भारतीय औद्योगिक क्षेत्रासाठी परिवर्तनकारी ठरल्या. या सुधारणा उद्योगांच्या वाढीस चालना देत नवीन तंत्रज्ञान, नवकल्पना, आणि जागतिक एकात्मता साधण्यात यशस्वी झाल्या. खालील मुख्य प्रवाह यात दिसून येतात:

१. बाजाराभिमुखतेकडे झुकाव:

सरकारी नियंत्रण कमी करत निर्बंध शिथिल केल्यामुळे खाजगी क्षेत्राचा उद्योगवाढीत अधिक सहभाग वाढला. परवाना प्रक्रिया सुलभ केल्याने औद्योगिक गुंतवणुकीत वाढ होऊन अर्थव्यवस्थेला नवा वेग मिळाला.

२. तंत्रज्ञान-आधारित क्षेत्रांची वाढ:

१९९१ नंतर माहिती तंत्रज्ञान (IT), दूरसंचार, आणि जैवतंत्रज्ञान यासारख्या क्षेत्रांत लक्षणीय विस्तार झाला. पारंपरिक उद्योगांनीही प्रगत तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यामुळे उत्पादनक्षमता आणि कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणावर सुधारली.

३. थेट परकीय गुंतवणुकीत (FDI) वाढ:

थेट परकीय गुंतवणुकीच्या (FDI) नियमांत सवलती दिल्यामुळे जागतिक कंपन्यांनी भारतात गुंतवणूक केली. यामुळे उत्पादन, सेवा, आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक झाली, ज्यामुळे औद्योगिक वाढीस चालना मिळाली.

४. निर्यात-केंद्रित उद्योगांचा उदय:

कापड, औषधे, आणि मोटारगाड्या यांसारख्या उद्योगांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली. जागतिक मागणी पूर्ण करण्यासाठी या उद्योगांनी आपला फोकस स्पर्धात्मक निर्यातीवर केंद्रित केला.

५. जागतिक अर्थव्यवस्थेत समाकलन:

जागतिक मानके आणि पद्धतींचा स्वीकार केल्यामुळे भारतीय उद्योग अधिक स्पर्धात्मक बनले. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या (MNCs) प्रवेशामुळे देशांतर्गत स्पर्धा वाढली तसेच जागतिक तज्ज्ञता भारतात आली.

६. पायाभूत सुविधांचा विकास:

वाहतूक, वीज, आणि दूरसंचार क्षेत्रातील गुंतवणुकीने औद्योगिक वाढीला आधार दिला. औद्योगिक जोडमार्ग (कॉरिडॉर) सारख्या सरकारी उपक्रमांमुळे कनेक्टिव्हिटी आणि कार्यक्षमता सुधारली, ज्यामुळे औद्योगिक विकासाला भक्कम पाया मिळाला.

७. लघु आणि मध्यम उद्योगांना (SMEs) पाठिंबा:

सरकारने लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी (SMEs) कर्ज, तंत्रज्ञान अद्यतन, आणि बाजार जोडणीसाठी धोरणे आणली. रोजगारनिर्मिती आणि GDP मध्ये योगदानासाठी SMEs ची भूमिका महत्वाची मानण्यात आली.

निष्कर्ष:

हे प्रवाह औद्योगिक क्षेत्रातील गतीशील बदलांचे प्रतिबिंब आहेत, ज्यामुळे भारत एक जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्था बनला आहे. औद्योगिक वाढ आता अधिक मजबूत आणि विविध प्रकारांनी यशस्वी होत आहे.

३.४ औद्योगिक असंतुलन (Industrial Imbalance)

औद्योगिक असंतुलन म्हणजे देशातील विविध भागांमध्ये उद्योगांच्या असमान विकास आणि वाढीला सूचित करते. हे असंतुलन आर्थिक नियोजनासाठी मोठे आव्हान आहे, कारण

यामुळे सामाजिक-आर्थिक असमानता निर्माण होते आणि समतोल प्रादेशिक विकासाचा उद्देश साध्य करण्यात अडथळा येतो.

भारतातील औद्योगिक वाढ

अर्थ:

औद्योगिक असंतुलन म्हणजे देशातील विविध भागांमध्ये औद्योगिक विकासाचे असमान वितरण होणे. काही भागांत जलद औद्योगिक प्रगती होते, तर इतर भाग मागे राहतात आणि दुर्दशित राहतात. ऐतिहासिक, भौगोलिक, धोरणात्मक, पायाभूत सुविधा आणि कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता यांसारख्या घटकांमुळे हा असंतुलन निर्माण होतो. या असमान वितरणामुळे आर्थिक असमानता निर्माण होते, ज्याचा परिणाम उत्पन्न स्तर, रोजगाराच्या संधी आणि एकूण प्रादेशिक विकासावर होतो. औद्योगिक संधींचा फायदा घेण्यात मागास भाग असमर्थ ठरल्यामुळे देशाच्या एकूण आर्थिक प्रगतीत अडथळा निर्माण होतो. या असंतुलनावर मात करणे न्याय्य आणि शाश्वत आर्थिक विकासासाठी आवश्यक आहे.

३.४.१ औद्योगिक असंतुलनाची कारणे

१. ऐतिहासिक कारणे:

औद्योगिक असंतुलनाचे मूळ ऐतिहासिक कारणांमध्ये आहे. वसाहतवादी धोरणे विशिष्ट भागांना प्राधान्य देत असत, ज्यामुळे प्रारंभी औद्योगिक विकासात असमानता निर्माण झाली. त्याचप्रमाणे, भारतातील औद्योगिक नियोजनाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यांत मागास भागांकडे दुर्लक्ष झाले, ज्यामुळे ही असमानता वाढली.

२. भौगोलिक कारणे:

नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता, अनुकूल हवामान, प्रस्थापित पायाभूत सुविधा यांसारख्या भौगोलिक फायद्यांमुळे उद्योग काही विशिष्ट भागांमध्ये आकर्षित झाले. याउलट, दुर्गम भागांना कठीण भौगोलिक परिस्थिती आणि दळणवळणाच्या अभावामुळे अडचणींना सामोरे जावे लागले, ज्यामुळे त्या भागांतील औद्योगिक प्रगती मंदावली.

३. धोरणात्मक चौकट:

धोरणात्मक चौकट अनेकदा आधीच विकसित भागांना प्राधान्य देत असे आणि मागास भागांच्या गरजांकडे दुर्लक्ष करत असे. यामुळे मागास भागांमध्ये उद्योग स्थापन करण्यासाठी पुरेसे प्रोत्साहन नव्हते, ज्यामुळे औद्योगिक असंतुलनाला चालना मिळाली.

४. पायाभूत सुविधांचा अभाव:

काही भागांमध्ये रस्ते, वीजपुरवठा आणि पाणी यांसारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव होता, ज्यामुळे त्या भागांत उद्योग स्थापन करण्यास अडथळा निर्माण झाला. यामुळे त्या भागांचा विकास कायमसा मागास राहिला.

५. कुशल मनुष्यबळ:

औद्योगिक प्रगत भागांनी चांगल्या संधींमुळे कुशल मनुष्यबळाला आकर्षित केले, ज्यामुळे मागास भागांमध्ये कुशलतेचा अभाव निर्माण झाला. कुशल मनुष्यबळाच्या असमान उपलब्धतेमुळे मागास भागांच्या औद्योगिक विकासाला अडथळा निर्माण झाला.

६. बाजारसुलभता:

प्रमुख बाजारपेठांजवळील भागांनी जलद औद्योगिक विकास केला, तर दूरच्या भागांना कमी बाजार मागणीमुळे मागास स्थितीत राहावे लागले.

३.४.२ औद्योगिक असंतुलनावर उपाययोजना

१. प्रादेशिक नियोजनाचा प्रचार:

सर्वसमावेशक औद्योगिक विकासावर भर देण्यासाठी प्रादेशिक नियोजनाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. या योजनांनी मागास भागांच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेतल्या पाहिजेत आणि त्यांच्या विकासाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

२. पायाभूत सुविधा विकास:

रस्ते, वीजपुरवठा, दळणवळण जाळे आणि पाणीपुरवठा यांसारख्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे मागास भागांमध्ये प्राधान्याने केले पाहिजे. या भागांमध्ये औद्योगिक केंद्रे आणि कॉरिडॉर स्थापन केल्यामुळे उद्योगांना आकर्षित करण्यात महत्त्वपूर्ण सुधारणा होईल.

३. धोरण प्रोत्साहन:

मागास भागांमध्ये उद्योग स्थापन करण्यास इच्छुक असलेल्या उद्योगांना कर सवलती, अनुदाने आणि आर्थिक पाठबळ यांचा समावेश असलेल्या धोरणे असावीत. याशिवाय, या भागांमध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZ) तयार करणे औद्योगिक गुंतवणुकीसाठी एक महत्त्वाचे प्रोत्साहन ठरू शकते.

४. कौशल्य विकास कार्यक्रम:

मागास भागांमध्ये कुशल मनुष्यबळ विकसित करण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवले पाहिजेत. स्थानिक उद्योगांच्या गरजांसाठी तयार केलेले व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम रोजगारक्षमता वाढवतील आणि औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करतील.

५. उद्योगांचे विकेंद्रीकरण:

शहरांमधून उद्योग ग्रामीण आणि उपनगरी भागांकडे स्थलांतरित करण्यास प्रोत्साहन देणे औद्योगिक समतोल वाढवू शकते. या भागांमध्ये लघुउद्योग स्थापन केल्यामुळे स्थानिक रोजगार आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळू शकते.

६. संसाधनांचे समतोल वाटप:

प्रत्येक भागाच्या गरजांनुसार आर्थिक आणि नैसर्गिक संसाधनांचे न्याय्य वाटप करणे औद्योगिक असंतुलन कमी करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

३.५ समतोल प्रादेशिक विकासाची गरज

समतोल प्रादेशिक विकास देशातील सर्व भागांना समसमान आर्थिक वाढ आणि संधी मिळवून देण्यासाठी महत्वाचा आहे. हे भारतासारख्या देशांसाठी विशेषतः महत्वाचे आहे, जिथे शहरी आणि ग्रामीण भागांमधील तसेच राज्यांमधील असमानता सामाजिक-आर्थिक विषमता निर्माण करते.

१. प्रादेशिक असमानतेचे निर्मूलन:

समतोल विकासामुळे आर्थिकदृष्ट्या प्रगत आणि मागास भागांमधील अंतर कमी होण्यास मदत होते. यामुळे संसाधनांचे चांगले वाटप होते आणि सर्व भागांना समान संधी मिळतात, ज्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक सुसंवाद प्रस्थापित होतो.

२. राष्ट्रीय विकासाचा वेग वाढवणे:

सर्व भाग समान गतीने विकसित झाले तर देशाला एकसंध आर्थिक विकासाचा लाभ होतो.

३. सामाजिक समानतेचा प्रचार:

प्रादेशिक असंतुलनामुळे सामाजिक अस्वस्थता आणि विषमता निर्माण होऊ शकते. समतोल विकासामुळे समानता प्रस्थापित होऊन एकात्मता निर्माण होते.

४. संसाधनांचा कार्यक्षम वापर:

मागास भागांतील अद्याप न वापरलेली क्षमता विकासासाठी वापरणे शक्य होते.

५. रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे:

औद्योगिक वाढ मागास भागांत रोजगारनिर्मिती करेल, ज्यामुळे शहरी भागांतील स्थलांतर कमी होईल.

६. शाश्वत वाढ:

समतोल विकास काही प्रदेशांमध्ये विकास केंद्रित होणार नाही याची खात्री करून शाश्वततेला प्रोत्साहन देतो. हे आपल्याला अधिक लवचिक अर्थव्यवस्थेकडे नेईल, जेथे विविध क्षेत्रे राष्ट्रीय समृद्धीमध्ये योगदान देतात, तर काही क्षेत्रांवर आर्थिक अवलंबित्वाचा धोका कमी करतात.

७. पायाभूत सुविधा आणि जीवनाचा दर्जा सुधारणे:

संतुलित विकासावर लक्ष केंद्रित केल्याने अविकसित प्रदेशांमध्ये पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा होते, ज्यात चांगले रस्ते, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि उपयुक्तता यांचा समावेश होतो. यामधून, त्या प्रदेशांमध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता वाढवते.

आर्थिक समतेला चालना देण्यासाठी, गरिबी कमी करण्यासाठी, सामाजिक एकता सुधारण्यासाठी आणि शाश्वत राष्ट्रीय वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी संतुलित प्रादेशिक विकास आवश्यक आहे. हे सुनिश्चित करण्यात मदत करते की सर्व प्रदेश भरभराट करू शकतात आणि राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीमध्ये योगदान देऊ शकतात.

३.६ प्रश्न

१. भारतातील औद्योगिक धोरणांचे महत्त्व काय आहे?
२. १९४८ च्या औद्योगिक धोरणाची मुख्य वैशिष्ट्ये कोणती होती?
३. १९७७ चे औद्योगिक धोरण १९४८ च्या धोरणापेक्षा वेगळे कसे होते?
४. १९९१ च्या औद्योगिक धोरणात कोणते बदल करण्यात आले?
५. १९९१ नंतर भारतातील औद्योगिक वाढीचे अलीकडील ट्रेंड काय आहेत?
६. औद्योगिक असमतोल म्हणजे काय आणि भारतात त्याची काय कारणे आहेत?
७. भारतातील औद्योगिक असमतोल कमी करण्यासाठी कोणते उपाय मदत करू शकतात?
८. भारताच्या अर्थव्यवस्थेसाठी संतुलित प्रादेशिक विकास का महत्त्वाचा आहे?

जागतिकीकरण, नवीन उद्योग आणि पायाभूत सुविधा

घटक रचना :

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतीय उद्योगांवर परिणाम

४.३ जागतिकीकरणाच्या काळात नवीन उद्योगांचा उदय

४.४ औद्योगिक विकासासाठी पायाभूत सुविधा

४.४.१ औद्योगिक विकासाला पाठिंबा देण्यासाठी पायाभूत सुविधांचे महत्त्व

४.४.२ पायाभूत सुविधा क्षेत्रे: वाहतूक, वीज आणि दळणवळण

४.४.३ पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी सरकारी उपक्रम

४.५ भारतातील सेवा क्षेत्राचा आढावा आणि वाढ

४.५.१ भारताच्या जीडीपी वाढीमध्ये सेवा क्षेत्राची भूमिका

४.५.२ वाढीचे क्षेत्र: आयटी, पर्यटन, वित्तीय सेवा आणि आरोग्यसेवा

४.५.३ सेवा क्षेत्रासाठी आव्हाने आणि भविष्यातील शक्यता

४.६ सारांश

४.७ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- भारतीय उद्योग आणि व्यापार पद्धतींवर जागतिक व्यापार संघटनेचा (WTO) प्रभाव समजून घेणे.
- जागतिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे भारतातील नवीन उद्योगांच्या उदयाचा शोध घेणे.
- भारतातील औद्योगिक विकासाला पाठिंबा देण्यासाठी पायाभूत सुविधांच्या भूमिकेचे परीक्षण करणे.
- भारताच्या आर्थिक परिवर्तनामध्ये सेवा क्षेत्राची वाढ आणि महत्त्व यांचे मूल्यांकन करणे.
- माहिती तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान, ई-कॉमर्स आणि अक्षय ऊर्जा यासारख्या औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राच्या वाढीचे प्रमुख क्षेत्र ओळखणे.

- औद्योगिक पायाभूत सुविधा सुधारण्याच्या आणि भारतातील शाश्वत आर्थिक विकासाचा चालना देण्याच्या उद्देशाने सरकारी उपक्रमांचे विश्लेषण करणे.

४.१ प्रास्ताविक

जागतिकीकरणाने भारतीय उद्योगांवर विशेषतः १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर लक्षणीय परिणाम केला आहे. जागतिक व्यापार संघटना (WTO) यांनी भारताच्या व्यापार धोरणांना आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, ज्यामुळे उद्योग जागतिक स्पर्धेसमोर आले आणि नवीन संधी निर्माण झाल्या. यामुळे तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान, आणि अक्षय ऊर्जा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये नवीन उद्योग विकसित झाले आहेत. याशिवाय, परिवहन, वीज, आणि दळणवळण यांसारख्या क्षेत्रांतील पायाभूत सुविधा विकास औद्योगिक वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरला आहे. माहिती तंत्रज्ञान, पर्यटन, आणि वित्तीय सेवा यांसारख्या सेवा क्षेत्रांनी जलद प्रगती केली असून, त्यांनी भारताच्या GDP मध्ये लक्षणीय योगदान दिले आहे. ह्या प्रकरणात या सर्व घटकांचा आणि भारताच्या आर्थिक विकासावर होणाऱ्या त्यांच्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

४.२ भारतीय उद्योगांवर जागतिक व्यापार संघटनेचा (WTO) चा परिणाम

जागतिक व्यापार संघटना (WTO) ने भारतीय उद्योगांवर लक्षणीय परिणाम केला आहे. कमी आयात शुल्कांमुळे भारतीय मालासाठी जागतिक बाजारपेठ अधिक खुली झाली, ज्यामुळे निर्यात वाढली. तथापि, वस्त्रोद्योगासारख्या क्षेत्रांवर, विशेषतः चीनसारख्या देशांकडून तीव्र स्पर्धेमुळे, मोठे आव्हान उभे राहिले आहे. परिणामी, अनेक क्षेत्रांमध्ये रोजगार गमावण्याच्या समस्या निर्माण झाल्या आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक राहण्यासाठी उद्योगांच्या पुनर्रचनेची आवश्यकता भासली. यामुळे भारताला माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि अभियांत्रिकी माल यांसारख्या कौशल्य-केंद्रित क्षेत्रांचा विकास करण्यावर भर द्यावा लागला.

WTO चा भारतीय उद्योगांवर झालेला परिणाम बहुआयामी आणि लक्षणीय आहे. व्यापार पद्धती, औद्योगिक धोरणे आणि जागतिक स्पर्धात्मकता यावर त्याचा प्रभाव पडला आहे. त्याचे मुख्य परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. व्यापार उदारीकरण:

WTO ने जागतिक व्यापारातील अडथळे कमी करण्यासाठी घेतलेल्या प्रयत्नांमुळे भारतीय बाजारपेठा उघडल्या गेल्या. यामुळे भारतीय उद्योगांना मोठ्या जागतिक ग्राहकवर्गापर्यंत पोहोचता आले. वस्त्रोद्योग, IT, आणि औषधनिर्माण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये विशेषतः निर्यातीत वाढ झाली.

२. विदेशी थेट गुंतवणूक (FDI) वाढ:

व्यापार अडथळे कमी झाल्यामुळे आणि न्याय्य व्यापार तत्वांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे भारतात परकीय गुंतवणूक वाढली. FDI मुळे भांडवल, प्रगत तंत्रज्ञान, आणि व्यवस्थापन पद्धतींची ओळख झाली, ज्यामुळे भारतीय उद्योगांचे आधुनिकीकरण झाले.

३. जागतिक स्पर्धा वाढ:

१९९१ पूर्वी संरक्षित असलेल्या भारतीय उद्योगांना कमी आयात शुल्कांमुळे वाढत्या स्पर्धेला सामोरे जावे लागले. जरी यामुळे देशांतर्गत उद्योगांसमोर आव्हाने उभी राहिली, तरी त्यांनी अधिक कार्यक्षम आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक होण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले.

४. देशांतर्गत उद्योगांवर दबाव:

भारतीय उद्योगांना त्यांच्या कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी, आधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्यासाठी, आणि उत्पादनाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी भाग पाडले गेले. जे उद्योग हे बदल करू शकले नाहीत त्यांना बंद पडावे लागले किंवा बाजारपेठ गमवावी लागली.

५. कृषी क्षेत्रावर परिणाम:

कृषी क्षेत्राला WTO करारांमुळे संधी आणि आव्हाने दोन्ही मिळाली. कृषी आयातीवरील शुल्क कमी झाल्याने आणि अनुदान कपातीच्या आवश्यकता लागू झाल्यामुळे लहान शेतकऱ्यांना अडचणींना सामोरे जावे लागले. तरीही, मसाले, चहा, आणि कॉफी यांसारख्या उत्पादनांसाठी निर्यात संधी निर्माण झाल्या.

६. मानकीकरण आणि अनुपालन:

भारतीय उद्योगांना जागतिक दर्जाच्या गुणवत्ता, बौद्धिक संपदा, आणि पर्यावरणीय सरावांशी सुसंगत राहावे लागले. आंतरराष्ट्रीय मानकांशी जुळण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागली.

७. नवीन क्षेत्रांचा उदय:

WTO ने माहिती तंत्रज्ञान (IT), जैवतंत्रज्ञान, आणि औषधनिर्माण यांसारख्या नवीन उद्योगांच्या वाढीस प्रोत्साहन दिले. जागतिक बाजारपेठ उघडल्यामुळे आणि नवोपक्रमाला प्रोत्साहन मिळाल्यामुळे ही क्षेत्रे जलद प्रगत झाली.

८. निर्यातीचे विविधीकरण:

भारताने केवळ पारंपरिक वस्तू जसे की वस्त्रे आणि कृषी उत्पादने यांच्यापुरते मर्यादित न राहता उच्च तंत्रज्ञान आणि मूल्यवर्धित उत्पादने, जसे सॉफ्टवेअर आणि औषधे, यांचा समावेश करून निर्यातीत विविधता आणली. यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताची स्थिती मजबूत झाली.

तात्पर्य, WTO चा भारतीय उद्योगांवर झालेला प्रभाव सकारात्मक आणि आव्हानात्मक अशा दोन्ही प्रकारचा आहे. यामुळे वाढ आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत समाकलन शक्य झाले, परंतु भारतीय उद्योगांना अधिक स्पर्धात्मक वातावरणाशी जुळवून घेण्याची गरज निर्माण झाली.

४.३ जागतिकीकरणाच्या युगात नवीन उद्योगांचा उदय

जागतिकीकरणाने भारतातील औद्योगिक क्षेत्रात मोठे परिवर्तन घडवून आणले आहे. उद्योगांच्या कार्यप्रणालीमध्ये मूलभूत बदल घडवून त्यांची पोहोच विस्तारित केली असून त्यांना जागतिक बाजारपेठेत समाविष्ट केले आहे. या युगाने नावीन्य, प्रगत तंत्रज्ञान, आणि बाजार उदारीकरण यांच्याद्वारे प्रेरित नवीन उद्योगांच्या वाढीस चालना दिली आहे, ज्यामुळे अद्वितीय आर्थिक विकासाच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञान (IT), जैवतंत्रज्ञान, ई-कॉमर्स, हरित ऊर्जा, आणि स्टार्टअप्स यांसारखे उद्योग भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख आधारस्तंभ म्हणून समोर आले आहेत, जे बदलत्या जागतिक परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची भारताची क्षमता दर्शवतात.

जागतिक अर्थव्यवस्थेकडे झालेल्या या बदलामुळे भारतीय उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळाला, परकीय गुंतवणूक आकर्षित झाली, आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्याची संधी मिळाली. ग्लोबलायझेशनने नावीन्य आणि उद्योजकतेसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण केले, ज्यामुळे लहान व्यवसाय आणि स्टार्टअप्स मोठ्या कंपन्यांसोबत प्रगती करू शकले. जागतिक पुरवठा साखळीत समाकलन झाल्यामुळे विविध क्षेत्रांमध्ये उत्पादकता आणि कार्यक्षमता वाढली, ज्यामुळे भारत जागतिक औद्योगिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवू शकला.

नवीन उद्योगांच्या उदयासाठी महत्वाचे घटक खालीलप्रमाणे :

१. आर्थिक उदारीकरण आणि धोरण सुधारणा:

१९९० च्या दशकातील आर्थिक उदारीकरणामुळे भारताच्या बाजारपेठा जागतिक व्यापार आणि गुंतवणुकीसाठी खुल्या झाल्या.

२. डिजिटल क्रांती:

इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या विस्तारामुळे उद्योगांनी नवीन व्यवसाय मॉडेल्स स्वीकारले आणि जागतिक मागणीत मोठी भर पडली.

३. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसोबत सहकार्य:

भारतीय उद्योगांनी जागतिक कंपन्यांसोबत भागीदारी केल्यामुळे तंत्रज्ञान आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण झाली, ज्यामुळे औद्योगिक प्रगतीस चालना मिळाली.

माहिती तंत्रज्ञान व जैवतंत्रज्ञान (IT आणि बायोटेक्नॉलॉजी) क्षेत्रांनी वेगाने वाढ केली आहे, ते आपापल्या क्षेत्रातील जागतिक नेते बनले आहेत. ई-कॉमर्सने रिटेलमध्ये क्रांती आणली आहे, एक डायनॅमिक इकोसिस्टम तयार केली आहे ज्यामध्ये लॉजिस्टिक, डिजिटल पेमेंट्स आणि ग्राहक-केंद्रित नवकल्पनांचा समावेश आहे. हरित ऊर्जा उपक्रमांनी भारताला अक्षय ऊर्जा उत्पादनात आघाडीवर ठेवले आहे आणि शाश्वत विकासाला हातभार लावला आहे. दरम्यान, भरभराट होत असलेल्या स्टार्टअप इकोसिस्टमने देशांतर्गत आणि जागतिक अशा दोन्ही आव्हानांना तोंड देत विविध कार्यक्षेत्रांमध्ये नावीन्यपूर्णतेचे पालनपोषण केले आहे.

जागतिकीकरणाने भारतातील औद्योगिक वाढीसाठी नवे मार्ग तर उघडलेच पण आर्थिक परिदृश्यालाही आकार दिला. या नवीन उद्योगांच्या उदयामुळे देशाची नवनिर्मिती, जुळवून घेण्याची आणि वाढत्या परस्पर जोडलेल्या जगात नेतृत्व करण्याची क्षमता अधोरेखित होते. भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार करणे सुरू ठेवल्यामुळे, ही क्षेत्रे भविष्यातील आर्थिक यशासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतील.

जागतिकीकरणाने भारतातील औद्योगिक परिदृश्य लक्षणीयरीत्या बदलून टाकले आहे, ज्यामुळे तंत्रज्ञानातील प्रगती, बाजार एकात्मता आणि नावीन्यपूर्ण नवीन उद्योगांच्या उदयास संधी निर्माण झाली आहे. जागतिकीकृत अर्थव्यवस्थेकडे वळल्याने माहिती तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान, ई-कॉमर्स, ग्रीन एनर्जी आणि स्टार्टअप्स यांसारख्या उद्योगांना भरभराट होण्यास सक्षम केले आहे, ज्यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासात आणि जागतिक स्पर्धात्मकतेमध्ये योगदान आहे.

प्रमुख उद्योगांतील प्रगती:

१. माहिती तंत्रज्ञान (IT):

IT क्षेत्राने प्रचंड प्रगती केली असून, भारत जागतिक सॉफ्टवेअर सेवा आणि IT-सक्षम सेवांचा (ITES) आघाडीचा देश बनला आहे. बेंगलुरु आणि हैदराबादसारखी शहरे IT हब म्हणून विकसित झाली आहेत.

२. जैवतंत्रज्ञान:

जैवतंत्रज्ञान क्षेत्राने आरोग्य क्षेत्रात लसी आणि बायोसिमिलर्सद्वारे, तसेच कृषी क्षेत्रात जनुकीयदृष्ट्या सुधारित पिकांद्वारे महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे.

३. ई-कॉमर्स:

ई-कॉमर्सने किरकोळ विक्री क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली आहे. अमेझॉन, फ्लिपकार्ट आणि इतर स्टार्टअप्सने तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्राहकांसाठी सोयीस्कर अनुभव निर्माण केला आहे.

४. हरित ऊर्जा:

सौर आणि पवन ऊर्जेसारख्या शाश्वत क्षेत्रांमध्ये गुंतवणुकीला चालना मिळाली आहे. भारत हरित ऊर्जेच्या उत्पादनात आघाडीवर असून पर्यावरणीय शाश्वततेला प्रोत्साहन देत आहे.

५. स्टार्टअप्स आणि उद्योजकता:

भारताचा स्टार्टअप्सचा परिसंस्था प्रगत झाली असून, फिनटेक, एडटेक, आणि हेल्थटेक यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये नवोपक्रम घडत आहेत.

६. डिजिटल अर्थव्यवस्था:

डिजिटल पेमेंट्स, क्लाउड कंप्यूटिंग, आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांसारख्या तंत्रज्ञानाच्या वाढीमुळे नव्या उद्योगांना जलद प्रगती करण्यास मदत झाली आहे.

७. जागतिक बाजारपेठेतील प्रवेश:

भारतीय उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळाल्यामुळे निर्यात आणि भागीदारींना चालना मिळाली आहे.

जागतिकीकरणाच्या युगात नवीन उद्योगांचा उदय भारताच्या नावीन्य, जुळवून घेण्याची क्षमता, आणि स्पर्धात्मक जागतिक बाजारात नेतृत्व करण्याच्या क्षमतेचा पुरावा आहे. हे उद्योग केवळ आर्थिक विकासात योगदान देत नाहीत तर शाश्वतता, डिजिटल समावेश, आणि तांत्रिक प्रगती यांसारख्या महत्वाच्या आव्हानांवर उपायही शोधत आहेत. जागतिक बाजारपेठेत भारताचे स्थान अधिक बळकट करण्यासाठी हे उद्योग महत्वाची भूमिका बजावतील.

४.४ औद्योगिक विकासासाठी पायाभूत सुविधांची गरज

औद्योगिक विकासामध्ये पायाभूत सुविधा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. त्या आर्थिक उपक्रमांसाठी आवश्यक आधारभूत रचना पुरवून उद्योगांच्या वाढीस चालना देतात. पायाभूत सुविधांमध्ये वाहतूक, ऊर्जा, दळणवळण, आणि लॉजिस्टिक्स यांचा समावेश होतो, ज्यामुळे उद्योगांचे कार्य सुरळीत चालते आणि स्थानिक तसेच जागतिक बाजारांशी त्यांचा समन्वय साधता येतो. औद्योगिक विकासाच्या संदर्भात मजबूत पायाभूत सुविधा गुंतवणुकीस आकर्षित करतात, उत्पादन खर्च कमी करतात, कार्यक्षमता वाढवतात, आणि एकूणच उत्पादकतेस चालना देतात.

पायाभूत सुविधा केवळ विद्यमान उद्योगांना सहाय्य करत नाहीत, तर नव्या उद्योगांच्या स्थापनेसाठी देखील प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे प्रादेशिक विकासाचा समतोल राखला जातो. भारतासह जगभरातील सरकारे आणि खाजगी क्षेत्र पायाभूत सुविधांच्या विकासाला औद्योगिक स्पर्धात्मकता आणि आर्थिक वाढीसाठी महत्वाची रणनीती मानतात.

४.४.१ औद्योगिक वाढीसाठी पायाभूत सुविधांचे महत्त्व

पायाभूत सुविधा उद्योगांना कार्यक्षमपणे कार्य करण्यासाठी आणि जागतिक पातळीवर स्पर्धा करण्यासाठी आवश्यक आधार पुरवतात. वाहतूक, ऊर्जा, दळणवळण आणि इतर महत्वाच्या सेवा औद्योगिक उपक्रमांसाठी अपरिहार्य आहेत. खालील मुद्द्यांमधून औद्योगिक वाढीसाठी पायाभूत सुविधांचे महत्त्व स्पष्ट होते:

१. कार्यक्षम वाहतुकीस प्रोत्साहन:

रस्ते, रेल्वे, बंदरे, आणि विमानतळ यांसारख्या सुविधांमुळे कच्चा माल, तयार वस्तू, आणि मजूर यांचे सहज वाहतूक शक्य होते. कार्यक्षम वाहतूक लॉजिस्टिक खर्च कमी करते, वितरण वेळा सुधारते, आणि बाजारपेठांपर्यंत सहज पोहोच मिळवून देते.

२. विश्वसनीय ऊर्जा पुरवठ्याची हमी:

औद्योगिक कार्यासाठी ऊर्जा व वीज पुरवठा अत्यावश्यक आहे. उत्पादनापासून तंत्रज्ञानाधारित उद्योगांपर्यंत सर्व क्षेत्रांसाठी सातत्यपूर्ण आणि परवडणारा ऊर्जा पुरवठा

आवश्यक असतो, जो उत्पादनातील अडथळे कमी करून औद्योगिक विस्ताराला हातभार लावतो.

जागतिकीकरण, नवीन उद्योग
आणि पायाभूत सुविधा

३. तंत्रज्ञान प्रगतीस समर्थन:

हाय-स्पीड इंटरनेट आणि दूरसंचार नेटवर्कसारख्या दळणवळण सुविधांमुळे उद्योग आधुनिक तंत्रज्ञान, ऑटोमेशन, आणि डिजिटल ट्रान्सफॉर्मेशन स्वीकारू शकतात. यामुळे नाविन्यपूर्णता आणि जागतिक बाजारांशी समन्वय साधणे शक्य होते.

४. उत्पादकता आणि कार्यक्षमतेत वाढ:

उत्तम पायाभूत सुविधा ऑपरेशनल अडथळे आणि कामकाजातील उन्नती कमी करतात, ज्यामुळे एकूण औद्योगिक उत्पादकता सुधारते. औद्योगिक उद्याने आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZs) यांसारख्या आधुनिक सुविधांमुळे उद्योगांना प्रगत वातावरण उपलब्ध होते.

५. गुंतवणुकीसाठी आकर्षक वातावरण:

सुविकसित पायाभूत सुविधा देशी व परदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करतात, ज्यामुळे औद्योगिक वाढ आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

६. प्रादेशिक विकासाला चालना:

अल्पविकसित प्रदेशांमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास प्रादेशिक विषमता कमी करतो आणि समतोल आर्थिक विकासास समर्थन देतो. या भागांतील औद्योगिक क्रियांमुळे रोजगारनिर्मिती होते आणि जीवनमान सुधारते.

७. निर्यात स्पर्धात्मकतेत वाढ:

कार्यक्षम पायाभूत सुविधा उत्पादन खर्च कमी करतात आणि जागतिक बाजारपेठांमध्ये भारतीय उद्योगांना स्पर्धात्मक बनवतात. बंदरे, रेल्वे, आणि लॉजिस्टिक्स नेटवर्क यामुळे अखंड निर्यात प्रक्रिया शक्य होते.

८. शाश्वत विकासाला समर्थन:

नवीन हरित पायाभूत सुविधा, जसे की अक्षय ऊर्जा व पर्यावरणपूरक वाहतूक, औद्योगिक विकासाला शाश्वततेच्या दिशेने प्रोत्साहन देतात. हे औद्योगिक विकासाला पर्यावरणीय संवर्धनाशी जोडतात.

औद्योगिक वाढीसाठी पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अतिशोयत्कीचे ठरणार नाही. त्या उद्योगांच्या मूलभूत गरजा भागवून नावीन्य, प्रादेशिक विकास, आणि जागतिक स्पर्धात्मकतेस चालना देतात. मजबूत पायाभूत सुविधा केवळ आर्थिक विकासाला मदत करत नाहीत तर औद्योगिक क्षेत्राला स्थिर व दीर्घकालीन यश मिळवून देतात.

४.४.२ पायाभूत सुविधा क्षेत्रे: वाहतूक, ऊर्जा, आणि दळणवळण

पायाभूत सुविधा क्षेत्रे, जसे की वाहतूक, ऊर्जा, आणि दळणवळण, उद्योगांच्या वाढीसाठी आणि कार्यक्षमतेसाठी अत्यावश्यक आहेत. प्रत्येक क्षेत्र उद्योगांना प्रभावीपणे कार्य करण्यासाठी आणि जागतिक बाजारपेठांमध्ये स्पर्धा करण्यासाठी आवश्यक आधार प्रदान करते.

१. वाहतूक पायाभूत सुविधा

वाहतूक पायाभूत सुविधा कच्चा माल, तयार वस्तू, आणि कार्यबलाच्या हालचालींसाठी मूलभूत आहे, जे औद्योगिक कार्यासाठी महत्वाचे आहे.

- **रस्ते आणि महामार्ग:** औद्योगिक क्षेत्रे, शहरे, आणि ग्रामीण भागांमध्ये महत्त्वपूर्ण जोडणी पुरवतात, ज्यामुळे लॉजिस्टिक सुरळीत राहते आणि पुरवठा साखळी अखंड राहते.
- **रेल्वे:** कोळसा, खनिजे, कृषी उत्पादनांसह मोठ्या प्रमाणावर साहित्य तसेच तयार वस्तू लांब पल्ल्यांवर कार्यक्षमतेने वाहून नेण्यासाठी महत्वाच्या आहेत.
- **बंदरे आणि जलवाहतूक:** निर्यात-आयात उपक्रमांसाठी अनिवार्य आहेत, ज्यामुळे भारतीय उद्योगांना जागतिक व्यापार उपलब्ध होतो आणि आर्थिक वाढीस चालना मिळते.
- **विमानतळ:** उच्च-मूल्यवान आणि वेळेची मर्यादा असलेल्या वस्तूंच्या वाहतुकीसाठी तसेच व्यावसायिक ऑपरेशन्ससाठी सुधारित जोडणी प्रदान करतात.

कार्यक्षम वाहतूक पायाभूत सुविधा लॉजिस्टिक खर्च कमी करतात, वितरण वेळ सुधारतात, आणि बाजारपेठांपर्यंतचा प्रवेश विस्तारित करतात, जे औद्योगिक वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

२. ऊर्जा पायाभूत सुविधा

ऊर्जा पायाभूत सुविधा औद्योगिक कार्यासाठी आवश्यक ऊर्जा पुरवतात, ज्यामुळे त्या उत्पादन आणि सेवांसाठी अपरिहार्य ठरतात.

- **वीज:** यंत्रसामग्री, आयटी सेवा, आणि उत्पादन युनिट्स चालवण्यासाठी मूलभूत गरज आहे. विश्वसनीय वीजपुरवठा औद्योगिक कार्य सुरळीत ठेवण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.
- **नवीकरणीय ऊर्जा:** सौर, पवन, आणि जलविद्युत यांसारख्या पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत औद्योगिक वाढीसाठी वाढत्या प्रमाणावर स्वीकारल्या जात आहेत.
- **औद्योगिक वीज वितरण प्रणाली:** औद्योगिक केंद्रे आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZs) यांना सातत्यपूर्ण वीजपुरवठा सुनिश्चित करतात, ज्यामुळे उत्पादन प्रक्रिया अखंड राहतात.

स्थिर आणि परवडणारा वीजपुरवठा उत्पादन खर्च कमी करतो आणि एकूण औद्योगिक उत्पादकता वाढवतो, जे टिकाऊ वाढीसाठी आवश्यक आहे.

३. दळणवळण पायाभूत सुविधा

दळणवळण पायाभूत सुविधा आधुनिक उद्योगांसाठी अत्यावश्यक आहेत, कारण ते डिजिटल तंत्रज्ञान आणि जागतिक संपर्कावर अवलंबून आहेत.

- **दूरसंचार नेटवर्क:** फोन, इंटरनेट, आणि डेटा सेवा यांसाठी आवश्यक आधारभूत रचना पुरवतात, ज्यामुळे उद्योगांच्या आत आणि बाहेर अखंड संवाद शक्य होतो.
- **हाय-स्पीड इंटरनेट:** उद्योगांच्या डिजिटल परिवर्तनाला प्रोत्साहन देते, ई-कॉमर्स, आयटी सेवा, आणि औद्योगिक प्रक्रियांमध्ये ऑटोमेशनला चालना देते.
- **डेटा सेंटर्स आणि क्लाउड कॉम्प्युटिंग:** उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर डेटा साठवणे, प्रक्रिया करणे, आणि विश्लेषण करणे शक्य करतात, ज्यामुळे धोरणात्मक निर्णय घेणे आणि कार्यक्षमतेत सुधारणा होते.

मजबूत दळणवळण पायाभूत सुविधा नाविन्यपूर्णतेस प्रोत्साहन देतात, कार्यक्षमतेत सुधारणा करतात, आणि उद्योगांना जागतिक बाजारांशी जोडतात, ज्यामुळे त्यांची स्पर्धात्मकता वाढते.

थोडक्यात, वाहतूक, ऊर्जा, आणि दळणवळण क्षेत्रे औद्योगिक विकासाचे आधारस्तंभ आहेत. या पायाभूत सुविधा क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक औद्योगिक कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी, कार्यकारी खर्च कमी करण्यासाठी, आणि जागतिक स्पर्धात्मकता वाढवण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. एक सुविकसित आणि समन्वित पायाभूत सुविधा प्रणाली औद्योगिक वाढीस गती देण्यासाठी आणि एकूण आर्थिक प्रगती साध्य करण्यासाठी अपरिहार्य आहे.

४.४.३ पायाभूत सुविधांसाठी शासनाचे उपक्रम

भारतीय सरकारने औद्योगिक वाढ आणि एकूण आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी आणि आधुनिकीकरणासाठी अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत. हे प्रयत्न वाहतूक, ऊर्जा, आणि दळणवळण यांसारख्या विविध क्षेत्रांना अधिक कार्यक्षमतेने आणि संसाधने पुरवून उद्योगांना जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यासाठी सक्षम करतात.

१. वाहतूक पायाभूत सुविधांचा विकास

- **भारतमाला परियोजना:** हा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम देशभर महामार्ग आणि द्रुतगती मार्गांच्या बांधणीसाठी आहे, ज्यामुळे औद्योगिक कॉरिडॉरदरम्यान जोडणी सुधारते. वाहतूक खर्च कमी करून आणि वस्तूंच्या हालचालींचा वेग वाढवून, हा कार्यक्रम औद्योगिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो.
- **सागरमाला प्रकल्प:** या उपक्रमाचा उद्देश बंदरांचे आधुनिकीकरण, किनारी पायाभूत सुविधांचा विकास, आणि सागरी व्यापाराला प्रोत्साहन देणे आहे. आयात-निर्यातीवर अवलंबून असलेल्या उद्योगांसाठी हे सुधारणा खूप फायदेशीर ठरतात.

- **विशेष मालवाहतूक कॉरिडॉर (DFC):** विशेष रेल्वे मालवाहतूक कॉरिडॉरचा विकास वस्तूंच्या जलद आणि कार्यक्षम हालचालीसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. स्टील, सिमेंट, आणि खतांसारख्या मोठ्या प्रमाणावर वाहतूक करणाऱ्या उद्योगांसाठी हे विशेषतः महत्वाचे आहे.
- **उडान योजना (उडे देश का आम नागरिक):** या योजनेचा उद्देश प्रादेशिक विमानतळांचा विकास करून आणि विमान प्रवास सुलभ करून हवाई जोडणी सुधारणे आहे. सुधारित हवाई जोडणी दुर्गम आणि कमी सुविधा असलेल्या भागांतील उद्योगांना फायदा करते.

२. ऊर्जा पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक

- **दीनदयाल उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना (DDUGJY):** ग्रामीण भागांमध्ये विश्वसनीय वीजपुरवठा सुनिश्चित करण्यावर भर देणारी ही योजना, ज्यामुळे या भागांमध्ये लघु उद्योगांची वाढ सुलभ होते.
- **राष्ट्रीय सौर ऊर्जा मिशन:** या मिशन अंतर्गत सरकार सौर उर्जेसारख्या नवीकरणीय उर्जा स्रोतांचा अवलंब प्रोत्साहित करते, ज्यामुळे वाढत्या ऊर्जा मागण्या पूर्ण होतात आणि शाश्वत औद्योगिक पद्धतींना चालना मिळते.
- **सर्वासाठी ऊर्जा उपक्रम:** हा कार्यक्रम देशभरातील उद्योगांसाठी सतत 24x7 वीजपुरवठा सुनिश्चित करतो. विश्वसनीय वीजपुरवठ्यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत व्यत्यय येत नाही, ज्यामुळे औद्योगिक उत्पादकता आणि कार्यक्षमता वाढते.

३. दळणवळण पायाभूत सुविधा मजबूत करणे

- **डिजिटल इंडिया उपक्रम:** देशभर आयटी पायाभूत सुविधा आणि ब्रॉडबँड नेटवर्क विकसित करण्यास गती देणारा हा उपक्रम आहे. हे उद्योगांना डिजिटल तंत्रज्ञान स्वीकारण्यास सक्षम करते, ज्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकता सुधारते.
- **भारतनेट प्रकल्प:** भारतनेट प्रकल्प ग्रामीण भागांमध्ये उच्च-गती इंटरनेट जोडणी पुरवतो, डिजिटल समावेशकतेस चालना देतो. हा उपक्रम ग्रामीण भागातील उद्योगांना डिजिटल साधने आणि बाजारपेठांपर्यंत अधिक चांगला प्रवेश प्रदान करतो.
- **राष्ट्रीय डेटा केंद्रे:** राष्ट्रीय डेटा केंद्रांची स्थापना विश्वसनीय डिजिटल संग्रहण आणि प्रक्रिया क्षमता सुनिश्चित करते. हे विशेषतः आयटी, ई-कॉमर्स, आणि तंत्रज्ञान-आधारित उद्योगांसाठी फायदेशीर आहे.

४. औद्योगिक कॉरिडॉर आणि स्मार्ट शहरे

- **औद्योगिक कॉरिडॉर:** दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉरसारख्या एकात्मिक औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास सरकार करत आहे, जिथे अत्याधुनिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध आहेत. हे कॉरिडॉर उत्कृष्ट जोडणी आणि संसाधने प्रदान करून उद्योगांसाठी अनुकूल वातावरण तयार करतात.

- **स्मार्ट सिटी मिशन:** स्मार्ट सिटी मिशनचे उद्दिष्ट आधुनिक पायाभूत सुविधांनी सुसज्ज शहरी केंद्रे तयार करणे आहे, ज्यात प्रगत वाहतूक, ऊर्जा कार्यक्षम प्रणाली, आणि आयटी-सक्षम सेवा समाविष्ट आहेत. ही शहरे औद्योगिक नाविन्यपूर्णता आणि वाढीचे केंद्र बनत आहेत.

५. धोरण आणि आर्थिक समर्थन

- **राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाइपलाइन (NIP):** वाहतूक, ऊर्जा, आणि दळणवळण यांसारख्या प्रमुख क्षेत्रांतील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करणारी ही योजना आहे. NIP पायाभूत सुविधांमधील तुटवड्यांना दूर करण्यासाठी संरचित दृष्टिकोन प्रदान करते.
- **व्यवसाय सुलभता सुधारणा:** नियामक प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी आणि आर्थिक प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने सुधारणा केल्या आहेत. या उपाययोजनांमुळे पायाभूत सुविधांमध्ये खासगी गुंतवणूक आकर्षित होते, ज्यामुळे त्याचा विकास आणि उपलब्धता वाढते.

या उपक्रमांद्वारे भारतीय सरकारने औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा केल्या आहेत. हे उपाय औद्योगिक कार्यक्षमता वाढवतात, कार्यकारी खर्च कमी करतात, आणि उद्योगांसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करतात. आधुनिक पायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून औद्योगिक क्षेत्राला समर्थन देऊन सरकारने भारताच्या उद्योगांना जागतिक स्तरावर प्रभावी स्पर्धा करण्यासाठी मार्ग प्रशस्त केला आहे.

४.५ भारतातील सेवा क्षेत्राचा आढावा आणि विकास

सेवा क्षेत्र हे भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्वाचा आधारस्तंभ आहे, जे देशाच्या सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP), रोजगार आणि निर्यातीमध्ये लक्षणीय योगदान देते. या क्षेत्रामध्ये माहिती तंत्रज्ञान, आर्थिक सेवा, आरोग्य सेवा, पर्यटन, शिक्षण आणि मनोरंजन यांसारख्या विविध उद्योगांचा समावेश होतो. गेल्या काही दशकांमध्ये, जागतिकीकरण, तांत्रिक नवकल्पना, आणि वाढत्या देशांतर्गत बाजारामुळे सेवा क्षेत्रात झपाट्याने वाढ झाली आहे. या क्षेत्राने भारताच्या आर्थिक परिदृश्याला बदलून टाकले असून, आयटी आणि सॉफ्टवेअर सेवांसारख्या विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये देशाला जागतिक नेत्याच्या भूमिकेत नेले आहे.

भारतातील सेवा क्षेत्राची वैशिष्ट्ये

1. GDP मध्ये सर्वाधिक योगदान

सेवा क्षेत्र हे भारताच्या GDP मध्ये सर्वाधिक योगदान देणारे क्षेत्र आहे, जे देशाच्या एकूण उत्पादनाच्या 50% पेक्षा जास्त आहे. या क्षेत्राने आर्थिक वाढ आणि आधुनिकीकरणाला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. उत्पादकता वाढवणे, संपत्ती निर्माण करणे, तसेच शेती व उत्पादन क्षेत्रावर सकारात्मक प्रभाव टाकणे या सर्व गोष्टींमध्ये सेवा

क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे. या योगदानामुळे भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यतः कृषी आधारित संरचनेतून अधिक विविध आणि आधुनिक बनत आहे.

2. विविध रोजगार संधी

सेवा क्षेत्रात कौशल्याच्या विविध पातळ्यांवरील रोजगार उपलब्ध होतात. आयटी, वित्तीय सेवा, आणि आरोग्यसेवा यांसारख्या उच्च कौशल्य क्षेत्रांपासून किरकोळ विक्री, आतिथ्य सेवा, आणि वाहतूक यांसारख्या कमी कौशल्य क्षेत्रांपर्यंत रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे, हे क्षेत्र देशातील सर्वात मोठ्या रोजगार निर्मात्यांपैकी एक आहे. विशेषतः आयटी, शिक्षण, आणि आरोग्यसेवा क्षेत्रांमध्ये महिलांसाठी मोठ्या प्रमाणावर संधी उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. या क्षेत्राच्या विस्तारामुळे ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर करणाऱ्या लोकांसाठी रोजगार निर्मितीला चालना मिळाली आहे.

3. जागतिक सेवा निर्यातीतील आघाडी

भारत सेवा निर्यातीमध्ये, विशेषतः आयटी आणि व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंग (BPO) क्षेत्रात जागतिक पातळीवर आघाडीवर आहे. या क्षेत्रांनी उच्च दर्जा आणि खर्च-प्रभावीतेमुळे जागतिक मान्यता मिळवली आहे, ज्यामुळे भारत हा आउटसोर्सिंग सेवांसाठी प्राधान्यकृत देश बनला आहे. या उद्योगांमुळे परकीय चलन साठ्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली असून, भारताच्या आर्थिक स्थैर्याला चालना मिळाली आहे. कुशल मनुष्यबळ आणि स्पर्धात्मक किंमतींच्या जोरावर भारताने जागतिक सेवा बाजारपेठेत महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले आहे.

4. उदयोन्मुख उप-क्षेत्रे

सेवा क्षेत्रामध्ये ई-कॉमर्स, फिनटेक, ऑनलाइन शिक्षण, आणि टेलीमेडिसिन यांसारख्या नवीन उद्योगांचा उदय झाला आहे. डिजिटल परिवर्तन आणि ग्राहकांच्या बदलत्या गरजांमुळे या उप-क्षेत्रांना चालना मिळाली आहे. ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म्सनी किरकोळ विक्रीत क्रांती घडवून आणली आहे, तर फिनटेक कंपन्यांनी डिजिटल पेमेंट प्रणालींच्या माध्यमातून आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ केले आहेत. याशिवाय, ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म्स आणि टेलीमेडिसिन सेवांनी COVID-19 साथीच्या आजारानंतर शिक्षण आणि आरोग्यसेवांच्या समस्यांसाठी नाविन्यपूर्ण उपाय उपलब्ध करून दिले आहेत.

5. नागरीकरण आणि मध्यमवर्गाचा विकास

भारताच्या जलद नागरीकरणामुळे आणि मध्यमवर्गाच्या वाढीमुळे सेवा क्षेत्राच्या मागणीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे. शहरी केंद्रे आरोग्यसेवा, आतिथ्य, आणि मनोरंजन यांसारख्या उद्योगांसाठी केंद्रबिंदू बनली आहेत, जी वाढत्या शहरी लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करतात. वाढत्या उत्पन्नामुळे आणि जीवनशैलीत झालेल्या बदलांमुळे पर्यटन, भोजन, आणि मनोरंजन यांसारख्या सेवांवर खर्च वाढला आहे. या प्रवृत्तीने सेवा क्षेत्राच्या वाढीला चालना दिली आहे आणि संबंधित उद्योगांमध्ये आर्थिक क्रियाशीलता वाढवली आहे.

सेवा क्षेत्राच्या आव्हानांना ओळखून आणि त्यावर उपाय शोधून, भारताचे सेवा क्षेत्र आपल्या विकासाच्या प्रवासाला गती देत देशाच्या एकूण प्रगतीसाठी अधिक प्रभावी योगदान देऊ शकते.

जागतिकीकरण, नवीन उद्योग
आणि पायाभूत सुविधा

४.५.१ भारताच्या GDP वाढीत सेवा क्षेत्राची भूमिका

१. आर्थिक उत्पादनाचा प्रमुख घटक:

सेवा क्षेत्र हे भारताच्या GDP मध्ये सर्वाधिक योगदान देणारे क्षेत्र आहे, जे देशाच्या एकूण उत्पादनाच्या 50% पेक्षा जास्त आहे. या क्षेत्राचे प्राबल्य हे कृषी आणि औद्योगिक अर्थव्यवस्थेपासून सेवा केंद्रित अर्थव्यवस्थेकडे झालेल्या संरचनात्मक बदलाचे द्योतक आहे. ही बदलती प्रवृत्ती आधुनिकीकरण, नवकल्पना, आणि आर्थिक विविधतेस चालना देणाऱ्या या क्षेत्राच्या महत्वावर प्रकाश टाकते.

२. रोजगार निर्मितीचा स्रोत:

सेवा क्षेत्र विविध कौशल्य स्तरांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. आयटी, आरोग्यसेवा, किरकोळ विक्री, शिक्षण, आणि वित्तीय सेवा यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगार उपलब्ध करून देते. या विविधतेमुळे इतर क्षेत्रांतील मजुरांचे समायोजन सोपे होते आणि शहरीकरणाला चालना मिळते, कारण हे क्षेत्र शहरी आणि उपशहरी भागांमध्ये विविध प्रकारच्या नोकऱ्या उपलब्ध करून देते.

३. उत्पादकता आणि कार्यक्षमता वाढवणे:

सेवा क्षेत्र लॉजिस्टिक्स, वित्तीय सेवा, आणि तांत्रिक नवकल्पनांच्या माध्यमातून शेती आणि उत्पादन क्षेत्रांना समर्थन देऊन उत्पादकतेत योगदान देते. उदाहरणार्थ, आयटी आधारित सेवांमुळे व्यवसायांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा होते, तर कार्यक्षम वाहतूक आणि संवाद साधनांनी व्यापार आणि वाणिज्य सुलभ होते.

४. परकीय चलन मिळविण्याला चालना देणे:

आयटी आणि व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंग (BPO) सेवांमध्ये भारताच्या प्राबल्यामुळे सेवा क्षेत्र परकीय चलन मिळविण्याचा एक प्रमुख स्रोत बनले आहे. जागतिक बाजारपेठेत ज्ञानाधारित सेवा निर्यात करून हे क्षेत्र भारताचे परकीय साठे वाढवते आणि भारताच्या पेमेंट शिल्लक स्थितीला मजबूत करते.

५. नवकल्पना आणि डिजिटल परिवर्तनाला चालना देणे:

फिनटेक, ई-कॉमर्स, आणि ऑनलाइन शिक्षण यांसारख्या उप-क्षेत्रांच्या विकासामुळे डिजिटल परिवर्तनाला चालना मिळाली आहे, ज्यामुळे नवकल्पनांना प्रोत्साहन मिळते आणि सेवा वितरण सुधारते. ही नवकल्पना अर्थव्यवस्थेला एकूणच गती देते, कार्यक्षमतेत सुधारणा करते आणि नवीन बाजारपेठेच्या संधी निर्माण करते.

6. शहरीकरण आणि उपभोग वाढवणे:

वाढते शहरीकरण आणि मध्यमवर्गाच्या विस्तारामुळे आतिथ्य, आरोग्यसेवा, आणि मनोरंजन यांसारख्या सेवांच्या मागणीत वाढ झाली आहे. सेवा क्षेत्र या मागण्या पूर्ण करते, ग्राहक खर्च वाढवते, आणि परिणामी GDP वाढीस चालना देते.

7. प्रादेशिक विकासामध्ये योगदान:

सेवा क्षेत्र अर्ध-शहरी आणि ग्रामीण भागांमध्ये बँकिंग, शिक्षण, आणि आरोग्यसेवा यांसारख्या मूलभूत सेवा पुरवून प्रादेशिक विकासाला पाठिंबा देते. यामुळे प्रादेशिक असमानता कमी होऊन सर्वसमावेशक आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

8. जागतिकीकरणाशी जुळवून घेणे:

सेवा क्षेत्र जागतिक मूल्यसाखळीत समाकलित होऊन आणि आंतरराष्ट्रीय सर्वोत्तम पद्धती आत्मसात करून जागतिकीकरणाशी जुळवून घेत आहे. या अनुकूलतेमुळे भारताची जागतिक स्पर्धात्मकता वाढते, ज्यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

सारांश:

सेवा क्षेत्र हे भारताच्या GDP वाढीचा मुख्य आधार असून, आर्थिक प्रगतीला चालना देणे, रोजगार निर्माण करणे, आणि नवकल्पनांना प्रोत्साहन देणे यासोबत जागतिक आर्थिक एकात्मतेत योगदान देत आहे.

४.५.२ वाढीची क्षेत्रे: IT, पर्यटन, वित्तीय सेवा, आणि आरोग्यसेवा

1. माहिती तंत्रज्ञान (IT):

आयटी क्षेत्र हे भारतातील सर्वाधिक वेगाने वाढणाऱ्या उद्योगांपैकी एक आहे, जे GDP आणि रोजगारामध्ये लक्षणीय योगदान देते. भारत आयटी सेवा आणि व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंग (BPO) मध्ये जागतिक नेते आहे, ज्यामध्ये इन्फोसिस, TCS, आणि विप्रो यांसारख्या कंपन्या आघाडीवर आहेत. या क्षेत्राने नवकल्पनांना चालना देणे, उच्च वेतनाच्या नोकऱ्या निर्माण करणे, आणि निर्यातीद्वारे मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलन मिळविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. डिजिटल परिवर्तन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्लाउड संगणन, आणि सायबर सुरक्षा यांसारख्या तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे आयटी क्षेत्राची वाढ सातत्याने होत आहे.

2. पर्यटन:

पर्यटन सेवा क्षेत्रातील एक महत्वाचे वाढीचे क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे, जे रोजगार निर्मिती आणि परकीय चलन मिळविण्यात मोठे योगदान देते. भारताचे समृद्ध सांस्कृतिक वारसा, वैविध्यपूर्ण भौगोलिक रचना, आणि अध्यात्मिक स्थळे दरवर्षी लाखो देशी आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांना आकर्षित करतात. वैद्यकीय पर्यटन, पर्यावरण पर्यटन, आणि साहसी पर्यटन यांसारख्या उप-क्षेत्रांना लोकप्रियता मिळत असून, त्यामुळे या उद्योगाची विविधता वाढली आहे. "अतुल्य भारत" आणि "देखो आपना देश" यांसारख्या सरकारी

उपक्रमांनी पर्यटनाला चालना देण्यासाठी आणि पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

जागतिकीकरण, नवीन उद्योग
आणि पायाभूत सुविधा

3. वित्तीय सेवा:

बँकिंग, विमा, आणि भांडवली बाजार यांचा समावेश असलेले वित्तीय सेवा क्षेत्र आर्थिक विकासाचे एक महत्वाचे चालक आहे. हे क्षेत्र व्यवसायांना आणि व्यक्तींना कर्ज पुरवणे, जोखमीचे व्यवस्थापन करणे, आणि गुंतवणूक सुलभ करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण पाठिंबा देते. डिजिटल बँकिंग, फिनटेक नवकल्पना, आणि मोबाइल पेमेंट प्लॅटफॉर्म यांनी भारतातील वित्तीय क्षेत्राचा परिदृश्य पूर्णपणे बदलला आहे. जन धन योजना आणि UPI यांसारख्या उपक्रमांमुळे वित्तीय समावेशन वाढले असून, अधिक लोकांना औपचारिक अर्थव्यवस्थेत सामावून घेतले आहे आणि या क्षेत्राच्या वाढीस चालना दिली आहे.

4. आरोग्यसेवा:

भारताचा आरोग्यसेवा क्षेत्र वेगाने वाढत आहे, ज्याला वाढती लोकसंख्या, आरोग्यविषयक जागरूकता, आणि सार्वजनिक आरोग्यावर सरकारचा भर यामुळे चालना मिळत आहे. रुग्णालये, औषधनिर्मिती, निदान सेवा, आणि टेलीमेडिसिन यांसारख्या उप-क्षेत्रांचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला आहे. भारत परवडणाऱ्या किमतींमध्ये उच्च दर्जाची आरोग्य सेवा पुरवून वैद्यकीय पर्यटनाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त करत आहे. टेली-परामर्श आणि रोबोटिक शस्त्रक्रिया यांसारख्या तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे प्रवेशयोग्यता आणि कार्यक्षमता सुधारली आहे. "आयुष्मान भारत" यांसारख्या सरकारी योजना आरोग्यसेवेची पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी आणि गरजू लोकांसाठी सेवा परवडणाऱ्या करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत.

सारांश:

आयटी, पर्यटन, वित्तीय सेवा, आणि आरोग्यसेवा क्षेत्रे ही भारताच्या आर्थिक वाढी आणि रोजगार निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. या उद्योगांना नवकल्पना, सरकारी उपक्रम, आणि वाढती मागणी यामुळे चालना मिळत आहे, ज्यामुळे ते सेवा क्षेत्राच्या विस्ताराचे प्रमुख घटक ठरत आहेत.

४.५.३ सेवा क्षेत्रासाठी आव्हाने आणि भविष्याच्या संधी

आव्हाने

1. कुशल कार्यक्षमतेचा अभाव:

सेवा क्षेत्राला कुशल आणि अनुकूलनीय मनुष्यबळाची आवश्यकता असते, परंतु उद्योगाच्या गरजा आणि उपलब्ध कौशल्यांमध्ये बऱ्याचदा दरी आढळते. आयटी, आरोग्यसेवा, आणि वित्तीय सेवा यांसारख्या गतिमान क्षेत्रांवर या तफावतीचा विशेषतः परिणाम होतो, ज्यामुळे नवकल्पना आणि उत्पादकता मर्यादित राहते.

2. पायाभूत सुविधांची कमतरता:

वेगाने वाढ होऊनही सेवा क्षेत्राला अपर्याप्त पायाभूत सुविधा, जसे की विस्कळीत वीजपुरवठा, खराब वाहतूक व्यवस्था, आणि मर्यादित इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी (विशेषतः ग्रामीण भागात), यामुळे अडथळा निर्माण होतो. याचा परिणाम देशभरातील सेवांच्या कार्यक्षम पुरवठ्यावर होतो.

3. नियमक अडथळे:

भ्रष्टाचार, जटिल नियमावली, आणि प्रशासकीय विलंब सेवा क्षेत्रातील व्यवसायांसाठी मोठ्या अडचणी निर्माण करतात. उशीराने मंजूरी मिळणे, असंगत धोरणे, आणि अनुपालनाशी संबंधित समस्या गुंतवणूक आणि नवकल्पनेला हताश करतात.

4. जागतिक स्पर्धा:

भारतीय बाजारपेठेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या प्रवेशामुळे स्पर्धा वाढली आहे, विशेषतः आयटी आणि वित्तीय सेवांमध्ये. स्थानिक कंपन्यांना गुणवत्ता राखण्यासाठी, खर्च कमी करण्यासाठी, आणि सातत्याने नवकल्पना करण्यासाठी सतत दबावाचा सामना करावा लागतो.

5. आर्थिक आणि प्रादेशिक असमतोल:

सेवा क्षेत्राचा विकास प्रामुख्याने शहरी भागांमध्ये केंद्रीत आहे, ज्यामुळे ग्रामीण भाग मागासलेले राहतात. या शहरी-ग्रामीण विभाजनामुळे आर्थिक विषमता वाढते आणि मोठ्या लोकसंख्येला सेवांचा मर्यादित प्रवेश होतो.

6. तांत्रिक बदलांचे आव्हान:

ऑटोमेशन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) कार्यक्षमतेत सुधारणा घडवून आणत असताना पारंपरिक नोकऱ्या कमी करत आहेत, विशेषतः ग्राहक समर्थन आणि कमी-कौशल्याच्या सेवांमध्ये. या संक्रमणामुळे मनुष्यबळाचे पुनर्कौशल्य आणि रोजगार टिकविण्याच्या दृष्टीने आव्हाने निर्माण होतात.

7. जागतिक बाजारांवर अवलंबित्व:

आयटी आणि पर्यटन यांसारख्या उप-क्षेत्रांचा मोठा भाग आंतरराष्ट्रीय ग्राहक आणि पर्यटकांवर अवलंबून असतो. जागतिक आर्थिक मंदी, साथीचे रोग, किंवा भौगोलिक-राजकीय तणाव यांसारख्या बाह्य घटकांचा या उद्योगांवर तीव्र परिणाम होऊ शकतो.

सारांश:

वरील आव्हानांवर मात करण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ विकसित करणे, पायाभूत सुविधा सुधारणे, आणि धोरणांमध्ये सुसंगती आणणे आवश्यक आहे. तसेच, तांत्रिक प्रगतीचा समतोल साधत आर्थिक असमतोल कमी करणे आणि ग्रामीण क्षेत्रांना समाविष्ट करणे ही सेवा क्षेत्राच्या शाश्वत वाढीसाठी महत्वाची पावले ठरतील.

1. डिजिटल परिवर्तन:

तंत्रज्ञानाचा वाढता स्वीकार डिजिटल बँकिंग, ई-कॉमर्स, ऑनलाइन शिक्षण, आणि टेलीमेडिसिन यांसारख्या उप-क्षेत्रांमध्ये मोठ्या वाढीची संधी निर्माण करतो. या क्षेत्रांना सेवा क्षेत्राच्या पुढील विस्ताराचा नेतृत्व करण्याची अपेक्षा आहे.

2. ग्रामीण विस्तार:

आरोग्यसेवा, वित्तीय समावेशन, आणि आयटी उपाय ग्रामीण भागात पोहोचवल्यामुळे शहरी-ग्रामीण दरी कमी होईल आणि नवीन बाजारपेठा तयार होतील. यामुळे सर्वसमावेशक आर्थिक विकासास चालना मिळेल.

3. हरित सेवा आणि टिकाऊपणा:

पर्यावरण पर्यटन, पुनर्नवीनीकरण ऊर्जा, आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान सेवा क्षेत्रातील उदयोन्मुख क्षेत्रांचे प्रतिनिधित्व करतात. हे क्षेत्र जागतिक टिकाऊपणा उद्दिष्टांशी सुसंगत असून लक्षणीय वाढीच्या संधी उपलब्ध करून देतात.

4. सरकारचे पाठबळ आणि धोरणे:

"मेक इन इंडिया," "डिजिटल इंडिया," आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम यांसारखे उपक्रम सेवा क्षेत्रातील व्यवसायांसाठी अनुकूल परिसंस्था निर्माण करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. ही धोरणे नवकल्पना, उद्योजकता, आणि गुंतवणूक प्रोत्साहित करतात.

5. जागतिक समाकलन:

आयटी, आरोग्यसेवा, आणि पर्यटन क्षेत्रांमध्ये स्पर्धात्मकता वाढवून जागतिक बाजारपेठांमध्ये भारताची स्थिती मजबूत करणे हे सेवा क्षेत्राच्या वाढीसाठी महत्वाचे आहे. निर्यात-केंद्रित सेवांची विविधता निर्माण केल्याने एका बाजारपेठेवर अवलंबित्वाचे जोखीम कमी होईल.

6. उदयोन्मुख तंत्रज्ञान:

फिनटेक, ब्लॉकचेन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आणि सायबर सुरक्षा या तंत्रज्ञानांमुळे क्षेत्रामध्ये नवकल्पना साकार होईल, ज्यामुळे उच्च-मूल्याच्या वाढीच्या आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील.

7. कौशल्य विकास उपक्रम:

कामगारांना अपस्किलिंग आणि रिस्किलिंगवर भर देणारे कार्यक्रम वेगाने विकसित होणाऱ्या उद्योगांच्या मागण्यांची पूर्तता करण्यासाठी कार्यक्षम ठरतील.

निष्कर्ष:

भारतातील सेवा क्षेत्राला कौशल्य अभाव, पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्या, आणि नियामक गुंतागुंत यांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. मात्र, डिजिटल प्रगती, ग्रामीण पोहोच, हरित सेवा, आणि सरकारी उपक्रम यांमुळे त्याचे भविष्य आशादायी आहे. या आव्हानांवर मात करून उपलब्ध संधींचा लाभ घेतल्यास, सेवा क्षेत्र भारताच्या आर्थिक वाढीचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ राहू शकते.

४.६ सारांश

या प्रकरणात जागतिकीकरणाचा भारतीय उद्योग आणि सेवा क्षेत्रावर झालेला परिणाम तपासला आहे. जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) भूमिकेने भारतीय उद्योगांचे स्वरूप ठरविण्यात, संधी निर्माण करण्यात, आणि आव्हाने उभ्या करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. आयटी, बायोटेक्नॉलॉजी, आणि ई-कॉमर्स यांसारख्या नव्या उद्योगांच्या उदयानं औद्योगिक क्षेत्राचा संपूर्ण चेहरामोहरा बदलला आहे. औद्योगिक वाढीसाठी वाहतूक, वीज, आणि दळणवळण यांसारख्या पायाभूत सुविधांची निर्मिती महत्त्वाची असून, त्याला मोठ्या प्रमाणात सरकारी पाठबळ मिळाले आहे. सेवा क्षेत्र, विशेषतः आयटी, पर्यटन, आणि आरोग्यसेवा, हे भारताच्या GDP मधील एक महत्त्वाचे योगदान करणारे क्षेत्र ठरले आहे. आव्हान असूनही, डिजिटल प्रगती आणि धोरणात्मक पाठबळ यामुळे या क्षेत्राचे भविष्य सकारात्मक राहिले आहे.

४.७ प्रश्न

१. WTO चा भारतीय उद्योगांवर काय परिणाम झाला आहे?
२. जागतिकीकरणामुळे भारतात नवीन उद्योग उदयास येण्यास कशी मदत झाली आहे?
३. भारतीय अर्थव्यवस्थेत आयटी आणि जैवतंत्रज्ञान उद्योगांची भूमिका काय आहे?
४. भारतातील औद्योगिक विकासासाठी पायाभूत सुविधा का महत्त्वाची आहेत?
५. भारतातील औद्योगिक विकासाला पाठिंबा देणारे प्रमुख पायाभूत सुविधा क्षेत्र कोणते आहेत?
६. पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी कोणते सरकारी उपक्रम हाती घेण्यात आले आहेत?
७. भारताच्या GDP वाढीमध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान कसे आहे?
८. भारताच्या सेवा क्षेत्रातील वाढीचे क्षेत्र कोणते आहेत?
९. भारतात सेवा क्षेत्राला कोणत्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागते?
१०. भारतातील सेवा क्षेत्राच्या भविष्यातील शक्यता काय आहेत?

